

„Droschak”

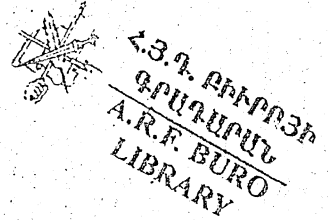
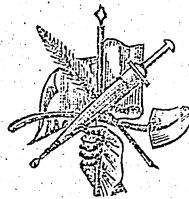
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak”
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՈՒԹԻԱՆ” ՕՐԳԱՆ

Տ Ա Ս Ն Ա Մ Ե Ա Կ

1890-1900

„Դրոշակի” ներկայ համարը ներկելով „Դաշնակցութեան” տասնամեակին, մենք շատ հեռու ենք տանական արամադրութիւններից: Սուգի օրերին տօնակրթութիւններ չեն կատարուում, իհարկէ: Մեր միակ ցանկութիւնն է՝ „Դաշնակցութեան” ներկրորդ տասնամեակը ոտ դնելիս՝ անդրադառնալ ընդհանուր գրութեան վրայ այնպէս, ինչպէս իւրաքանչիւր տարւայ սկզբին այդ անում ենք նախորդ տարւայ վերաբերմամբ: Պատմութիւն էլ գրելու ժամանակը չէ: Դա անշուշտ բաժին կը մնայ ուրիշ օրերին, երբ գործնական կեանքի պահանջները չեն կլանի մեր բոլոր ուժերը և երբ իրականութեան հեռաւորութիւնը հարաւորութիւն կը տայ աւելի սառնասիրտ վերաբերել անցած-գարձածին: Ղերջապէս մենք չենք շոշափի այստեղ մեր տասնամեայ անօրինակ կեանքի բոլոր էական կողմերը մասամբ անկարելի համարելով այդ մէկ յօդւածի մէջ, մասամբ էլ զանազան գծերը շեշտած գտնելով „ներկայ համարի ուրիշ յօդւածներում: Մենք կը բաւականանանք միայն ընդհանուր մի հայեացք ձգելով իրար հետ մրցող այն քաղաքական տարրերի վրայ, որոնք պայմանաւորեցին մեր կուխն ու կորուսաները և որոնք փոխադարձ յարաբերութիւնները ներկայումս՝ վճռական դեր պիտի խաղան նաև ապագայում:

գալ՝ իրենց անտանելի գրութեան պարզ գիտակցութեամբ, ոգեւորւած լաւագոյն կեանքի կախարհիչ հեռանկարով: Իբրև բողոքող՝ հայ ժողովուրդը սակայն ռազմական ուժ չէր ներկայացնում: դարաւոր ստրկութեան մէջ մաշւած, սնվարժ կուէի գործին և հարուստ եսական, վատաւոյշ բնադրներով, նա զեռ շատ հեռու էր այդպիսի գրութիւնից: Արհամարհւած երկրի մէջ, մեր դիրքը նախանձելի չէր և արտաքին աշխարհի դիմաց, եւրոպական ժողովուրդների միջազգային կեանքում մենք ներկայանում էինք ընդհանրապէս կամ իբրև մի բողոքովին անյայտ ցեղ կամ բարոյական ստոր նկատարի՝ վաշխառուական մի գտակարգ Արևելքում:

Տ ա ճ ի ա ս տ ա ն ը ղ զեռ 30-ական թւականներից „հիւանդ մարդու” անուն էր վստասկել և ճակատագրական քայքայման ենթարկւելով, զրկուում էր աստիճանաբար իր մարմնի զանազան մասերից, յօգուտ գլխաւորապէս փոքրիկ ազգութիւնների: Իբրև պետութիւն՝ նա պահպանում էր իր դիրքը ոչ թէ յեռւած երկրի ներքին ուժերի վրայ, այլ շորհիւ այն հանգամանքի միայն, որ Թիւրքիայի ամբողջութիւնը հարկաւոր էր համարուում „եւրոպական հաւասարակշռութեան” համար: Բայց և այնպէս, իբրև կազմակերպւած մի քաղաքական մարմին, նա ջանջախիչ մի ուժ էր իր հպատակ հայ ժողովրդի դիմաց:

Հ ա յ եր, տ ա ճ ի կ կ ա ո ա վ ա ղ ու թ իւ ն և Եւրոպա՝ իրենց այլազան ձգտումներով և շահերով, — ահա այդ տարրերը:

Հ ա յ եր ը, հայրձեւած և նեղւած, բայց քաղաքակիրթ կեանքի ընդունակութիւններով ու հակումներով օժտւած, ձգտում էին պատմական րեւ գարս

Եւրոպական պետութիւնները երրորդ գործօնն էին հանդիսանում: Այդ գործօնի վերաբերմամբ յայտնի էր նախ, որ այս կամ այն ձևով, այս կամ այն նպատակներով, նա առհասարակ առաջ է տարել տաճկական բրիտանականների պատասպարութիւնը, երբ այդ վերջինները կուէլ են յարատև: Բացի դրանից՝ Եւրո-

պան մինչև 1878 թվականը երբեք տաճկահայաստակ քրիստոնեաների վերաբերմամբ այն ձևի պարտաւորութիւններ չէր ստանձնել, ինչ Բերլինի դաշնագրից յետոյ Իրաւ է, Փարիզի դաշնագիրը Թիւրքիայի քրիստոնեաներին հովանաւորելու իրաւունք էր տալիս Եւրոպային, բայց և միաժամանակ հերքում էր Տաճկաստանի ներքին գործերին միջամտելու իրաւունքը՝ թողնելով քրիստոնեայ ազգերի դրութեան բարեփոխումը սուլթանի «վեհանձն բարեհաճութեան»։ Այն ինչ Բերլինի դաշնագիրը հաստատելով հովանաւորութեան իրաւունքը, ընդգրկեց նաև միջամտութեան օրինականութիւնը։ Այստեղ սուլթանը արդէն պարտաւորուում էր մտցնել Եւրոպայի կողմից պահանջուող բարենորոգումները. այստեղ առաջին անգամ պետութիւնները պաշտօնապէս իրաւունք ստացան հսկելու բարեփոխումների գործադրութեան վրայ և անհրաժեշտ դէպքում՝ նոյնիսկ մտցնելու այդ բարենորոգումները հակառակ սուլթանական կամքին։ Եւ հայոց հարցը, յանձին 61-րդ յօդուածի, այդպիսի նոր ձևի պաշտպանութեան տակ էր դրւած, — մի ձև, որ կրկնում ենք, մինչ այդ տեսնւած չէր, որը գերազանցում էր մինչև 78 թվականը տեղի ունեցած ամէն տեսակ միջամտութիւններից։

Ահա այդպիսի հանգամանքներում էր զարգանում հայկական դատը։ Հայերը ինքնըստինքեան թէև թոյլ բայց իրենց պաշտպան համարելով եւրոպական պետութիւններին, ամենավառ յոյսեր էին տածում դէպի ապագան։ Այդ յոյսերը չէին բաժանուում ընդհանուր առմամբ հայոց յեղափոխական շրջաններում և մասնաւորապէս «Դաշնակցութեան» մէջ, որը իր առաջին քայլերից ընդունեց ժողովուրդը զինելու, նրան ինքնապաշտպանութեան և կռիւ պատրաստելու նպատակը՝ տալով եւրոպական քաղաքականութեան մի դեր, որը պիտի պայմանաւորէր հայերի բողոքելու, պահանջելու, կռուելու ընդունակութիւններով։

Եւ իրականութիւնը մեզ բերեց այն, ինչ չէր սպասուում։ Արիտիքական ըրպէին Եւրոպան մեզ մատնեց սուլթանի կամայականութեան, դէմ դնելով մեր պարանոցները թրքական եւթազանին։ Նորաբողոք յեղափոխական գաղափարը, յենւած ժողովրդի և ինտելիգենցիայի մի շնչին փոքրամասնութեան վրայ, հալածուած անզգայ, ստրկամիտ մեծամասնութիւնից, անզոր եղաւ, չնայած իր բողոք ձիգերին, ահաւոր չարիքի առաջն առնելը — և ահա խաղաղեց հայկական հրէշաւոր դրաման։ Հարւածն ու յուսախաբումը թիւնը անցան ամէն մի սահման, որ կարող էին երևակայել ոչ միայն հայերը — և դրանց թուում, խոստովանում ենք, նոյնիսկ ամենասկեպտիկ յեղափոխականները, — այլև ամենահեռատես քաղաքագէտները։ Սարսափ սարսափի ետևից, ջարդ ջարդի վրայ և դրա հետ միասին արեան հեղեղ-

ներից խուսափած մնացորդների ամենօրեայ հալածանք ու տանջանք, ամենօրեայ շնչասպառ կեանք և անվերջ անվերջ մարտիրոսութիւն, — ահա մեր տասնամեայ կեանքի արտաքին ընդհանուր նկարագիրը։

Վերին աստիճանի ծանր, վերին աստիճանի մռայլ պատմական մի շրջան... Ահամայ հարց է ծագում ո՞ր է ելքը, ո՞ր է տանում մեզ պատմութիւնը։ Միթէ՞ դէպի կորուստ։ Իրենց ահաւոր ծանրութեան հետ միասին նոյն տխուր օրերը չտի՞ն արդեօք ունէ ժառանգութիւն, որ թոյլ չպիտի տայ մեզ թունաւոր կասկածներ տածել դէպի ապագան։

Դրան պատասխանելու համար կրկին դառնանք հարցութիւնը — եւ րօ պ կ ա կ ա ն յարաբերութիւններին։

Հայը, իհարկէ, թէ իր տնտեսական ուժով, թէ թուով՝ այսօր երկրի մէջ աւելի աննպաստ, աւելի վատթար դրութեան մէջ է, քան մինչև կոտորածների շրջանը։ Նրա սուած զոհերը, նրա կրած կորուստներն ու ներկայ թշառ վիճակը յայտնի են մեզ։ Բայց նայենք դրամի միւս կողմը եւս։ Դժար է ժխտել, որ այսօրեայ հայը այն անյայտ ազգը չէ, որի մասին աշխարհումս շատ բնորոշ գիտէին։ Նա իր գոյութեան բազմաթիւ ապացոյցներ տւեց այս տանջալից տարիների շարքում։ Նա այսօր այն հայն էլ չէ, որին մեծ մասամբ ուրիշ կերպ չէին անւանում՝ բայց եթէ «արևելեան կամ քրիստոնեայ հրէաներ», «ստրկածին ազգ» և այլն։ Նա տւեց «կեցցէ յեղափոխութիւնը» գոռալով իրենց զոհող հերոսներ, որոնք սրբեցին հայութեան ճակատին դրօշմած պատմական արատը և գծեցին մեր բարոյական վերածնութեան ճանապարհը։ «Փրահը» այսօր տեղ է տւել «Փեդայուն» և հայ յեղափոխականը դարձաւ անձնւիրութեան ու վճռողականութեան մի իդէալ։ Թիւրքահայաստակ ազգերի յառաջագէտ գաւակների համար։ Օտոսմանեան բանկի գրաւումը, Զէյթունի ապստամբութիւնը, Խանասոր և Խաստուրները ապացուցեցին նաև, որ, իբրև կուռղներ, նոյնիսկ մեր թոյլ ուժերով, ընդունակ ենք յաղթական ըրպէներ ունենալ թշնամու դիմաց։ Միաժամանակ՝ զանազան երկրներում կղզիացած հայերի մէջ միայն մեր օրերում հաստատուեց և լայնացաւ այն գործնական կապը, որ այնքան կարևոր է մեր վերածնութեան համար և որի մասին երազել միայն կարելի էր սրանից 15-20 տարի առաջ։ Այսօր համարեա տեղ չմնաց Թիւրքիայում, ուր ուղտահայը ոտը չէին կոխած իր տաճկահայ եղբոր հետ։ Լեզուով անգամ այսօր յաճախ դժար է գտնուանել ուղտահային տաճկահայից։ Հայութեան նշանաւոր մասերը այսօր խառնուած, իրօք եղբայրացած են։ Դա բաւական չէ։ մենք եղբայրներ — կռուի եղբայրներ — շահեցինք մեր շարժման ընթացքում նոյնիսկ ուրիշ ալգերի մէջ հայ-մակեդոնական մերձեցումը այսօր մի փաստ է, որի նշանակութիւնը չի կարելի հերքել ոչ մի սեսուկէսից։

Թիւրքիան, հայերի վերաբերմամբ թէեւ դեռ մեծագոր, նոյնիսկ աւելի կատաղած, վայրագ և անխնայ, բայց ընդհանուր տեսակէտից նա անպայման աւելի է ընկած քան մի տասնամեակ առաջ: Կրէտէի ազատումը, օրինակ, երկու տարի առաջ միայն տեղի ունեցաւ: Բայց դա չէ գլխաւորը: Աբդուլ Համիդի ըէփիմը անդրադարձաւ հայերից դուրս՝ նաև տաճիկ և ուրիշ հպատակ ազգութիւնների վրայ: Դժգոհ թիւրք և այլ ազգի տարրերը այժմ կազմում են մի նշանաւոր քանակ, և ներկայ կարգերի գոնէ առժամեայ փոփոխութիւնը թիւրքիայում դարձել է մի պահանջ որին եթէ կարողանայ էլ դիմադրել սուլթան Համիդը իր ձեռքի տակ եղած դիւախին միջոցներով, սակայն այդ անկարող կը լինի անել հետևեալ կառավարութիւնը, որ պիտի յաջորդի նրան: Այո, կընկնի այդ հրէշը իրեն արժանի բռնի մահով թէ ուրիշ տեսակ, այժմեան ըէփիմի փոփոխութիւնը — թէև իհարկէ կարճատև, — անկասկածելի է ամէն տեսակէտներից: Դա մի անհրաժեշտութիւն է, որ պիտի իրականանայ իբր առժամանակեայ արգելափակ միջոց թիւրքիայի դրսից և ներսից պատառ պատառ լինելուն: Ներսից՝ Մակեդոնեայ, հայեր, Էպիր, արաբներ, ալբանացիք, նոյնիսկ ասորիներ և քրդեր, դրսից՝ Ռուսաստան, Գերմանիա, Անգլիա և Աւստրիա, — ահա թիւրքիային սպառնող այն վտանգի դռները, որոնց աւելի և աւելի լայն բացելուն դիմադրելու համար հարկաւոր է տրամադճօրէն հակառակ ուղղութիւն քան ներկան: Եւ այդ, ինչպէս ցոյց են տալիս շատ նշաններ, գիտակցում են իրենց պետական քաղաքական դիրքը պահպանել ձգտող բոլոր թիւրք հայրենասէրները:

Եւրօպան... պաշտօնական Եւրօպան, ինչպէս կոտորածների միջոցին, նոյնպէս և այժմ — մեր այսօրւայ դառն վիճակի դիմաց — շարունակում է լինել միաժամանակ թիւրքիայի երկրորդ ոտը, իսկ մեզ համար մատի նշանակութիւն անգամ չէ ուզում ունենալը Այո, այդ այդպէս է, բայց դա չէ նշանակում, որ այդպէս էլ կը մնայ դրութիւնը: Պետութիւնները խուսափում են մեր օրերում թրքական գործերին միջամտելուց ոչ թէ միջամտել չցանկանալով, այլ միմիայն այն պատճառով որ շատերն են ուզում միջամտել և այդ շատերից իւրաքանչիւրը՝ աւելի քան միւսները: Բաւական է, որ կայ այդ մրցումը, և եթէ մրցակիցներից մէկին կամ մի քանիսներին ներկայանան յաջող պայմաններ՝ դա պիտի պայթեցնէ անշուշտ փոթորիկ Ցածկաստանի գլխին: Եւրօպայի վերաբերումը դէպի թիւրքիան մի տեսակ անընդհատ խուլ կուռի դրութիւն է, որը չէ կարող ուրիշ ելք ունենալը եթէ դեռ ևս հեռու համարենք ազգերի եղբայրակցութեան յաղթանակը: Բացի այդ ընդհանուր պայմանից, սխալ կը լինէր ենթադրել որ տաճկա-Եւրօպական յարաբերութիւնները նոյնն են այսօր, ինչ մեզնից 10 տարի առաջ: Այլ հետևել է

վերջին ժամանակները թիւրքիայի հետ կապած գերմանական, ռուսական, ֆրանսիական և այլ կօնսուսիտներին, չէ կարող չհամաձայնել որ այդ իրողութիւնները բաց են անում թիւրքիայի համար խաղաղ բաժանման մի նոր շրջան: Երբ այդ շրջանը կաւարտի իր ընթացքը, այսինքն երբ կատարւած զինուժների համաձայն թիւրքիայում կը հաստատուեն պետութիւնները, այն ժամանակ բնականաբար պիտի հանդէս գայ թիւրքիայի իրական բաժանման խնդիրը, որը ահա մի ամբողջ դար է, ինչ ձգձգում է, և որը արդէն նշանաւոր քայլեր արեց մեր օրերում:

Սակայն նոյնիսկ մի կողմ թողնելով պաշտօնական Եւրօպային, մենք չենք կարող մասնացոյց չլինել մի ուրիշ Եւրօպայի վրայ, որ ներկայ մաշլ օրերում գլուխ է բարձրացնում յօգուտ մեր դատի և այն՝ բաւական վստահ ու համարձակ, չնայած պետութիւնների անտարբերութեան և Համիդի դաւերին: Հեռու չգնանք: Մտաբերենք թէկուզ վերջին երկու տարիների ընթացքում «Դրօշակում» տպւած հեղինակաւոր եւրօպացիների նամակները: յիշենք անցեալ տարւայ աշնանը Փարիզի համաժողովներում ընդունւած վճիռները մեր դատի առթիւ ինկատի առնենք Pro Armenia-ի ձեռնարկութիւնը զուտ ֆրանսիական հասարակական գործիչների և գրողների ձեռքով և այն համակրութիւնը, որ գտան դրանք նաև Ֆրանսիայից դուրս: մտաբերենք այն դիմումը, որ արեցին վերջերս ֆրանսիական արտաքին գործերի նախարար Դելկասէին տարբեր կուսակցութիւնների այնպիսի ներկայացուցիչներ՝ ինչպէս Դէնի Գօշէն, Էստուռնէլ և Ֆուռնիէ, — և այն ժամանակ մենք կը տեսնենք, որ, այո՛, պաշտօնական Եւրօպայի կողքին ունենք այսօր մի ուրիշ Եւրօպա, որը եթէ մինչև իսկ չլստիպի առաջինին խոնարհեցնել իր սաղաւարտը արդարութեան առաջ, առնւազը կ'եռապատկի այն դիմադրութիւնը, որ անհրաժեշտ է մեր դատի յաջողութեան համար:

Ահա թէ ինչու՝ կը ազատելով պայմանների ընդհանուր կազմը, «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը» այսօր ևս, իր երկրորդ տասնամեակի շէմքում, վառւած է ապագայի յոյսերով և պիտի շարունակի բարձր բռնել միանգամ պարզած կուռի դրօշակը:

Այդ կուռն է, որ մշտապէս կենդանի պահելով մեր խնդիրը, առաջ է քշում նրան դէպի իր բաղձալի լուծումը: Այդ կուռն է, որ արտաքին թէ ներքին ունէ փոփոխութիւնների միջոցին թիւրքիայում — լինի դա միջամտութիւն, պատերազմ, մի ներքին բարեջրուժն կամ պայթիւն — կը ստիպէ ում հարկաւոր է հաշտ առնել նաև հայկական պահանջները: Այդ կուռն է, որ ներկայ ծանր հանգամանքներում, երբ հայութիւնը կանգնած է իսպառ հրէանալու վտանգի առջև, երբ մեր պատմական թշնամիները ձեռք ձեռքի տւած, կարծէք ըստ նախնական համաձայնութեան, ձգտում

են ռնչազնել մեզ, — այդ կռիւն է, ստում ենք, որ կարող է զանազան վայրերում ցիրուցան հայերի լըբման առաջն առնել և թոյլ չտալ գրանց կրօնակառու տեղական սահմանափակ հարկերի մէջ կամ օտար կեանքի հոսանքում և այդպիսով մտանալ մեր ընդհանուր ժողովրդական, ազգային դատը: Արքայիցս այդ կռիւն է միայն, որ կարող է խոստանալ մեզ ունեւ ազգայն, այնինչ հակառակ ընթացքը անպիտան այնինչ մեզ դէպի անպատիւ ու տմարդի կորուստ. Բաբկէն վարդապետի տեղակազիրը, որ զետեղում ենք ներկայ համարում, թող մեզ ծառայի իբր մի նմուշ ներքի այն ընդհանուր վիճակի, որի մէջ ժամեծամ հարում է հայութիւնը: Տոտանուէր այդպիսի օրերում՝ յանցանք է, լուսթիւնը՝ մահ, անգործութիւնը՝ դաւանանութիւն...

Յառաջ...

Հայաստանի կարմիր հաղերը, մեր նահատակների սուրբ յիշատակը, մեր ծով ցաւերի ամբողջ ծանրութիւնը, մեր օրհասական ներկայի բոլոր խորհրդաւորութիւնը — թող չհեռանան երբէք մեր սրտերից և իբր հօգի առած ուրականներ՝ անզազար կանչեն մեզ

Յառաջ յառաջ...

Հասկանանք պատմական բոլոր ամբողջ կարևորութիւնը, սեղմենք մեր շարքերը, յառնենք մեր հայտնացըները դէպի թշնամին և դռչենք նրա լայնը, երեսին. «Հալածիր, կախիր, սպանիր. մենք չենք խնդրում խնայել մեզ, բայց մենք էլ չենք չենք խնայի: Մահու կռիւ ենք յայտարարել քեզ և պիտի շարունակենք: Դու հպարտ ես քո բիրտ ուժով, իսկ մենք անմահութեան կնիքը ունենք մեր սրտերում: Մենք տաւա՛ ենք. ընկիր, դահիճ. բացւիր, արշալոյս, — և դու կընկնես կամ մենք կը կորչենք աշխարհի երեսից»...

«ԴԱՆՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆ» ԱՄՆԱԿԱՆՆԵՐ

Սազը չի թողնում, որ կարծի չառնուի,
Թուրը չի թողնում, որ գուստի գանձում...

Գողթան քնարը, որ ազատութեան
Գողթը կը երգէր Մասիս սարն ի վեր, —
Ախ, շատ վաղուց էր լուս էր ու անմահ,
Աւ գուսանները քուն էին մտնել,
Որոնց սրտերի աշտուտն էր նախընտրում
Երգելով Ազատ-Մասիս սարն ի վեր:
Բայց երբ կորիճի վառ սիրտը Թնայաց
Սիրով վրէժով հայրենի երկրի,
Երբ հրացանի կոչը որսաաց —
Վոչն ազատութեան Մասիս սարն ի վեր, —
Գողթան քնարը նորից զնգզնգաց
Աւ սիրտս ճախրեց Մասիս սարն ի վեր:

||

ԳՈՒՍԱՆԸ. — Բարոյի ձեզի, հայ-ախպրտիք,

Հանց լեռ ու ժէռ դուք քովէ-քով,
Բարոյի ձեզի, հայ-քուրիկներ,
Հանց զարդ ու վարդ դուք քովէ-քով,
Մեր աշխարհէն ելլելու կուգամ —
Մուսթ սարերէն, խոր ձորերէն,
Կաւի կարմիր տեղերէն:
Հանց կայծակը խոյր անպէն՝
Սիրտս օձուս ու խոցուս՝
Ձեր սրտի մէջ ահա կուգամ.
Արնոտ սիրտը վրէժ կուզէ,
Ով սիրտ ունի՝ դուրս ելնի.
Քանց թէժ-կրակ, վրէժ-կայծակ՝
Ձեր սրտի մէջ ահա կուգամ:

ԳՈՒՍԱՆԸ. — Բարոյի եկար, Գուսան ախպեր,
Մեր աշխարհի, անուշ բլբուլ,
Մեր աշխարհի հողն ես կոխեր,
Էդ սուրբ հողին մասաղ լինինք.
Արի, նստի մեր աջ կողքին,
Անուշ ձէնով սազ արա,
Մեր աշխարհի գովքն արա:

ԳՈՒՍԱՆԸ. Հայ-ախպրտիք, հայ-քուրիկներ,
Մեր աշխարհի Ի՞նչը մնաց, —
Հուրը գնաց,
Մուրը մնաց:

Ախ, մեր ազգը, վախ մեր աշխարհն
Մոխիր դարձեր, ակեր-աւար.
Մեր արտերում դեքնու տեղ
Ծաթաղանն է հիմի գնգում,
Խաս հաւքերի ծիւծիւի տեղ
Քուս բուերն են վայում-վայում.
Բիւրդերի հետ սև գեղերն են
Մեր դաշտերում զուլում օւնում.
Ախ, ժողովուրդն անտուն-անտէր,
Թափառական ու բնակեր՝
Ի՞նչ քրտինքով շեղած ցորենն
Կուտ էր մութայ մեր դիւշմէն...

Մեր գարգիւրը ծով են դարձեր.
Խորունկ գարգը երգ չունի,
Սրտիս լարներն են կտրուեր,
Սիրտս ձեզի երգ չունի:

Ի՞նչ վայրի հաւք մի օր տեսաւ.
Բլբուլ կուլաց պուտապուտ արուն.
Ասաւ — «Ի՞նչո՞ւ, սիրուն բլբուլ,
Ինչո՞ւ կուլաս պուտապուտ արուն.
Տես, սար ու ձոր, վարդ ու սմբուլ
Կարօտ քաշեն քու վառ ձէնին,
Իսկ դու ինչո՞ւ էս չոր չօլում.
Ախ ու վախով կուլաս արուն»...
— «Ի՞նչ կը խօսիս, բլբուլն ասաւ,
Խենթ ու անգարդ վերի թռչուն,
Դուն չտեսար դիւշմանն եկաւ,
Սեզուց դէմը մեր արևուն.
Ձեռ նստեց մեր սարերուն,
Չորցուց ծիւրնն ծաղկըներուն,
Արունն ելաւ, գոչ-գոչ գնաց
Մեր մայրերուն, ձագակներուն»...

Ի՞նչ, ախպրտիք, մեզի համար
Կեանքն էլ ոչ մի կրգ չունի,
Տանի որ մենք սուգն ենք առնում

Մեր արիւննոս աշխարհի,
 Քանի որ մենք կոչն ենք շուսմ —
 կոչն հրեղէն վեճի
 Մեր մայրերի, քոյրերի...
 Գուր շաքարէ, հայ-ախարհիք,
 Արունն ելաւ, դո՛ւր-գո՛ջ գնաց
 Մեր մայրերուն, ձաղակներուն...
 Խոցած սիրտը վեճի կուգի,
 Շահատ-ճակատի, գիւշնիք դէմ
 Ո՞վ սիրտ ունի՞ թող էլնի

ԺՈՂՈՍՈՒՐԻՆ. — Գուսան ախարհի, անուշ բլբուլ

Մեր ախարհանց դարդի ծովէն
 Արնոտ ալիք, սգի ձէնէր
 Վաղուց է որ մեզ հասեր են,
 Մենք մեր կեանքով էնոնց մասալ,
 Մենք ամէնքս մեր աշխարհի,
 Մեր ախարհանց սուրբ ուղուրին.
 Ախ, վաղուց է: Գուսան ախարհի,
 Մեր աշխարհի, մեր սարերի
 Անուշ գոգքը չենք չտեր,
 Մեր Մասիսէն, մեր Արաղէն
 Փափագ-պապակ կարոտ ենք.
 Համով-հատով սազ արա՛ւ...

ԳՈՒՍԱՆԸ. — Մեր սարերէն, խոր ձորերէն

Պղտոր-պղտոր կուգաս, Արա՛գ,
 Մեր սրտերէն, խոր աչքերէն
 Արուն քամեր, կերթանս, Արա՛գ...
 Մեր սարերէն, մութ ձորերէն
 Ոլոր-մոլոր կերթանս, Արա՛գ,
 Ա՛յ սարեր, ջան սարեր,
 Այնաստի սարեր...
 Քանի հարուր-հարուր սարի
 Մեր սրտերէն ելեր, կերթանս.
 Մեր դարձերով մեր ցաւերով
 Խոլոր-մոլոր կերթանս, Արա՛գ...
 Մեր սարերէն, մութ ձորերէն
 Մեր դարձերով կերթանս, Արա՛գ,
 Ա՛յ սարեր, Հայ-սարեր,
 Ջան անուշ սարեր...

Ու դարերով, մեր դարձերով
 Ես աշխարհի քար-ապաստի,
 Անգութ խղճին միշտ զարնելով՝
 Տխուր-տրտում կերթանս, Արա՛գ...
 Մեր սարերէն, խոր ձորերէն
 Արուն քամեր, կերթանս, Արա՛գ,
 Ա՛յ սարեր, ջան ձորեր,
 Ջաւահիր սարեր...

Ախ, աշխարհը անխղճմտանք
 Բեզ չի գլխար, Աղիզ-Արա՛գ,
 Բու բողբոխն, քու մորմարին
 Զի էլ լսի, արնոտ Արա՛գ...
 Մեր սարերէն, մութ ձորերէն
 Տխուր-տրտում կերթանս, Արա՛գ,
 Ա՛յ սարեր, հայ ձորեր,
 Ջմրուխտի սարեր...

Դուն էլ, Արա՛գ, մեր արունով
 Ես աշխարհի խղճի վրայ
 Դիզերի, դարձիք սե-դասն ծով, —
 Թոյն ու արուն, Աղիզ-Արա՛գ...

Մեր սարերէն, մեր ձորերէն
 Արուն քամեր, կերթանս, Արա՛գ,
 Ա՛յ սարեր, Հայ-սարեր,
 Ջան, անուշ սարեր,
 Այնաստի սարեր...

ԺՈՂՈՍՈՒՐԻՆ. — Ձէնդ անսպառ, գուսան ախարհի

Մեր աշխարհի բլբուլն ես խաս.
 Ախրբ, Գուսան, շատ ենք լացեր,
 Հացն ու բարձը ազի թրջեր...
 Ո՛ւր է սազը, ա՛ռ, սրտիդ վարկ,
 Կրակ քցէ մեր սրտերը,
 Կանանչ յուսով սազ արա՛ւ:

ԳՈՒՍԱՆԸ. — Երբ ես տեսայ մեր աշխարհի

Ցանն ու դարդը ծովածաւալ՝
 Սիրտս խորունկ ձէն տուց, —
 Ջարկի սազս ժէռ քարերին,
 Հազար փշուր-փշրանք արի.
 Ասի — ամօթ, շատ ամօթ է
 Էդ փէտ-լեզուն իմ ծով սրտին:
 Մինչև չըլնի մութ ու դիշեր,
 Կարմիր օրը չի շողայ, —
 Մինչև չըլանք արուն-արցունք,
 Մեր արևը չի դուրս գայ,
 Կարմիր-Ձատիկը չի գայ:
 Է՛յ, ջան, հա, ջան...

Հազար սիրտ ունիմ,
 Մէնակ մի լեզու.
 Լեզուդ էլ սիրտը չի բացի.
 Է՛յ, հայ-ախարհիք,
 Տէէք հրացան —
 Արտիս սերտ սղմեմ.

Մարդ հրացանով շատ լաւ կը խօսի —
 Հրեղէն խօսքեր, ամպի ձէններով...
 Տեսէք, վերև, ամպի փէշով
 Երբ տեսակ հաւք կանցնի. —
 Մէկը ա՛յ կանչեց,
 Մէկը վա՛յ կանչեց,
 Մէկը հայ կանչեց.
 Ու հրացանս էնոնց պարպեցի.
 Ա՛յ կանչողը թողեց, փախաւ,
 Վա՛յ կանչողը զարկաւ, ընկաւ,
 Հայ կանչողը Հայ, Հայ կանչեց,
 Եկաւ, նստաւ գլխուս վրայ:
 Ով Հայ կանչէ, Հային կանչէ,
 Թող գայ, բազմի գլխուս վրայ...

III

Սիրիան սարէն քամին կուգայ,
 Սիրտս քամուն բացեր եմ:
 Ջան, սարերի ազատ քամի,
 Ես էլ ձեզ պէս ազատ եմ:
 Գուրս եմ եկել, քեզ եմ կանչում,
 Գուրս եկ, դիւշման, դէմ առ դէմ.
 Գիշեր-ցերեկ քեզ եմ փնտռում,
 Ես քեզ սրտանց կարօտ եմ:
 Բաց կուրծքդ բաց կարօտ եմ քեզ,
 Ա՛ւ համբուրս վառ-վառման —
 Իմ երկամէ, ուսմբ-համբուրս
 Ա՛ռ սրտիդ մէջ, դիւշման ջան:

Ելնինք, հայեր, ոտքի ելնինք,
 Կռիւ-հարսնիք մեկտեղ երթանք,
 Մասըսից մինչև Առնոս, Տաւրոս
 Մի մարդու պէս ելնինք, կայնինք:
 Մեր «Դրօշակն» ազատ հովում
 Բարձր ու հպարտ կը ծփայ,
 Մեր «Դրօշակն» ապրած կենայ —
 Մեր սրտերում, մեր վրայ:
 Դէպի կուռի դաշտ մեր Դրօշի տակ,
 Մեր դիւշմնի դէմ, մեր պատւի համար,
 Ու թէ որ ընկնինք, մեր վա՛ն արունով
 Մեզնից կը սրբենք այս ամօթն իսպառ:
 Ու թէ որ ընկնինք, բոցը մեր արնան
 Մորիկ կը դառնայ սերընդի սրտում,
 Ու մեր ձեռներէն վար ընկած շղթան
 Ամուր կը կապէ գազան թշնամուն:
 Մեր ընկած տեղէն նոր քաջ կը կանգնի,
 Կեցցէ՛ մեր մահը, որ կեանք է ծնում,
 Մեր գերեզմանը մայրն է նոր կեանքի,
 Կեցցէ՛ Սուրբ գործը — Յեղափոխութիւն:

IV

Գոռգոռալով ամպերն եկան,
 Սարն էլ ամպին ձէն կուտայ,
 Հայ կտրիճներ թևաորան,
 Հայն էլ հային ձէն կուտայ:
 Ջան ամպերը կռիւ կ'երթան՝
 Կայծակէ թուր մէջքերին,
 Հայ-արծիւներ կռիւ կ'երթան՝
 Սուր-հրացան ձեռքերին:
 Հայ կտրիճներ, հայ-արծիւներ,
 Ուր որ երթանք, ուր որ լինինք,
 Մէջ մութ ամպին, մոլոր ճամպին,
 Մեր «Դրօշակը» մեր գլխին:
 Մեր աշխարհի սէրն ու արունք
 Մեզ թուր ու թև ու թիկունք,
 Բարին մեզ հետ, բարով երթանք,
 Դև-Սուլթանի վրէն երթանք:
 Ուր որ հասնինք, ուր որ երթանք,
 Թուրքը փուռ մեր ոտաց տակ,
 Անապատը աղբուր բղխէ,
 Մութ գիշերին շողայ լուսնակ,
 Բուրդը փուռ մեր ոտաց տակ,
 Փակ դռները բացւին արձակ,
 Սարը չոքի, գլուխ բանայ,
 Ծովը ճղւի ու ճամբայ տայ:
 Բարին մեզ հետ, բարով երթանք,
 Դև-Սուլթանի վրէն երթանք:
 Կեցցէ՛, կեցցէ՛ միշտ վե՛հ կեցցէ՛:
 Մեր «Դրօշակը» մեր վրայ:
 Մեր «Դրօշակն Ազատութեան»
 Բարձր, բարձր միշտ ծփա՛ւ...
 Քիչ էլ կանցնի՝ Հայու երկնէն
 Արև կ'ելնի. —
 Հայու Արևն կանանչ-կարմիր,
 Հուրն 'ի հրեղէն,
 Այլուս-փայլուն,
 Նոր-Արև՝
 Հայու Արևն

Նշխուն-շաշխուն,
 Ծին-ծիրանի,
 Նոր ու նունի,
 Վա՛ն-Արև:
 Հայոց Արևին տանք բարով,
 Հազար բարի, հազար բարով:

V

ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՏԱՆՈՒՏԵՐԸ. —

Ե՛յ հարս-մօրպէտ *), խաթուն տնտես,
 Գինի ունինք եօթը կարաս,
 Եօթը կարսի գինին էլ խաս.
 Էն մենձ գաւով գինի բերէք,
 Նուան-ալան գինին բերէք,
 Գուսանի հետ, դուռ ու դրկեց,
 Հայի հայալ սեղան նստենք:
 ԳՈՒՍԱՆԸ. — Հայ-ախպրտիք, հայ-քուրիկներ,
 Գինին արնան նշանն է. —
 Գինին խմենք, արուն թափենք
 Հայոց ազգի կենացը:
 Ե՛յ, հարս խաթուն, ողջ մնաս,
 Ծղիս-ծաղկիս, ծառ դառնաս,
 Գլխաւորդ ողջ մնայ:
 Հայ-ախպրտիք, հայ-քուրիկներ,
 Ձեր օձախը միշտ վառ մնայ,
 Ձեր տունն ու դուռ միշտ շէն մնայ.
 Եօթը որդով սեղան նստիք,
 Եօթը օրօցք միշտ շըրխկայ.
 Մէկ հիւրն երթայ, երկուսը գայ,
 Տեղը դատարկ չ'մնայ.
 Ամպարներդ հացով մնան,
 Պատով մնաք, բարձով մնաք.
 Քարը բռնէք լալ դառնայ,
 Քօլը բռնէք՝ զառ դառնայ.
 Գինի խմէք, արուն թափէք,
 Հայոց ազգի կենացը:
 Գինի խմէք՝ զարկե՛ք, զարկե՛ք,
 Հայոց ազգի, կենացը:
 Հայոց ազգը ապրած հենայ
 Հազար-հազար բարով տարով.
 Հայու «Դրօշակն» ապրած կենայ,
 Հայու արևն ապրած կենայ
 Հազար, հազար բարով տարով...

ՀԱՅ-ԳՈՒՍԱՆ

ԱՆՅԱՄ ՕՐԵՐ

ԳԱԼԻՔ ՕՐԵՐ

Ստրուկ էինք:
 Շղթան մեր պարանոցին, թուրք երեսներիս, մէջքը
 ծուած, լուռ ինչպէս համր. աչքերը բռնաւորի սուրին
 յառած:
 Ստրուկ դաշտի վրայ, ուր անխօս եղբ աւելի երջանիկ

*) «Մօրպէտ»-ը տանտիրուհուն-օգնող ջահիլ հարսներ:

էր քան նրա մարդակերպ տէրը. տան մէջ՝ ուր իշխողի անարդ հաճոյքը սաւառնում էր ամուսնական առաքաստին՝ ինչպէս հարեմական անողոր օրէնք. եկեղեցում՝ ուր անհուն վշտերի մրմունջը լոյս աշխարհ չէր տեսնում, դատապարտած մշտական երկիւղի, երկիւղ մարդկային բռնութեան առաջ, երկիւղ նոյնիսկ Աստուծոյ առաջ...

Ստրուկ կրակապաշտ Պարսկի առաջ, որ չներեց հային նրա թուխքը դէպի Սիրոյ քարոզիչը, ստրուկ Արաբի առաջ, որ գրոհ տւեց դէպի հայկական բարձրաշինտակը՝ Մահմէդի աղաղակը սրով և կրակով տարածելու, ստրուկ սուրթանների արիւնաներկ գահի առաջ, որ մարմնացումն էր պատմութեան դարեւոր չարիքների, ստրուկ նոյնիսկ գայմագամի, միւղիրի, չափուշի առաջ...

Դա մեր անցեալն է:

Ահա սկսում է և ներկան:

Արևմուտքից՝ փշուռղ շղթաների ձայներ հասան: Մահմէդականութեան սահմանների վրայ ընկճած ուժը, «յանուն քրիստոնէութեան», գլուխ բարձրացրեց: Ստրկութեան խորաբուն հօտը — յոյն, սերբ, կրետացի, բուլգար, մակեդոնացի, հայ — տրորեց աչքերը...

«Հ ա յ Ե ր .

«Հանում է ժամը Արարատեան երկրի և հայ ժողովրդի ազատութեան, հանում է ժամը՝ երբ նախաթոռ էջմիածինը պիտի վերականգնէ իր նախկին անկախութիւնը: Ոտի կանգնեցէք, ապստամբեցէք, քաջարի հայեր, թօթափեցէք պարսկական բուժը, ցնծացրէք ալեգարդ Մասիսը. արեամբ ողողեցէք մայրենի երկիրը և ապա ապրեցէք ընդմիշտ ազատ և անկախ:

«Ծամ է, ժամանակ...»

«Առաջ կամ այժմ, կամ երբէք»...

Այս խօսքերը հնչեցին 1826-ին: Եօթանասուն և հինգ տարի է անցել այն յիշատակելի օրերից, երբ այդ կոչի հեղինակը, երկաթէ-վեղարաւորը, ներսէս Աշտարակեցին, պատանեկական հաւատով դիմեց մրափած հայութեան, վստահ քրիստոնէ ա յ կայսրների խոստումներին: Աւաղ քիչ յետոյ, երբ «ապստամբութեան» շրջանին հետևեց «աղերսանքի» շրջանը, Արարատեան հերոսը՝ քամեց դառնութեան բաժակը, յուսախաբ ուխտադրուժ դաշնակիցներից...

Անցաւ ուղիղ կէս դար: «Քրիստոնեաների ազատութեան» անունով կռիւ մղող հիւսիսը նորից նետուեց կուրի դաշտը, բայց այս անգամ ոչ Արարատի վրայ, Մայր-Արաքսի ափերում, այլ դէնը, ուր անյիշատակելի ժամանակներից արդէն տիրում էր անապատը, իբրև անբաժան ընկեր սուրթանների թագաւորութեան: Ռուս-պարսկական պատերազմը փոխեց ուսու-թիւրքական պատերազմի: Ներսէս Աշտարակեցու տեղ հանդէս եկաւ ներսէս Վարժապետեան, — դարձեալ վեղարաւորը, աղերսանքի գասակարգի ներկայացուցիչը: Եւ այն փոթորկալից օրերին, երբ թշնամի բանակ-

ները՝ մինը յանուն քրիստոնէութեան, միւսը յանուն մահմէդականութեան՝ և երկուսն էլ յանուն միապետութեան՝ արեան գետեր էին թափում երբեմնի խաղաղ աշխատանքի ձորերում, հայկական տարրը գլուխ չբարձրացրեց, ոտի չկանգնեց՝ հարած տալու թշնամու սրտին, մնաց «հաւատարիմ հպատակ», ենթարկեց հանգստութեան օրօրներին, և կուրի դրօշակին նորից փոխարինեց աղերսանքի հին երգը, — աղերսանք Եւրօպային, ուղղած Բերլին, աղերսանք Թիւրքիային, ուղղած Ելզըզ-Քեօսքին, աղերսանք դեսպաններին, կատարած գիշերային մթութեան մէջ, աննկատ ճանապարհներով...

Եւ խաբւած աղերսանքի սին արդիւնքներից, ներսէս Վարժապետեան 1878 թւի օգոստոսի 2-ին Ագգային ժողովում այս խօսքերով աւետեց նոր շրջանը.

«Գնանք Հայաստան.

«Այնտեղ ուղարկենք մեր ընդունակ, կրթւած և ազգանէր հոգևորականութիւնը. խումբ-խումբ այնտեղ թող երթան ուսուցիչները, այս ոգևորած երիտասարդութիւնը, մեր արհեստաւորներ, առևտրականները, թող այնտեղ վերագառնան այն բոլոր դժբախտները, որոնց խլեց ընտանեկան օջախից վիշտն ու հալածանքը: Հայաստանում այլևս պիտի դադրեն հալածանքն, սովը ու ժանտախտը, այլևս չի լինի բռնութիւն՝ գոյքի և կեանքի դէմ: Ա՛հ ընդունութեան:

«Սրանից յետոյ Հայաստանը կունենայ իր ճանապարհները, իր ջրանցքները, գործարանները կը բազմանան և անգլիական դրամագլուխները այնտեղ գործադրութիւն կը գանեն. թող ուրեմն մեր դրամատէրերն էլ այնտեղ գնան և այժմեանից միանան ու ընկերակցութիւններ կազմեն:

«Միանանք և մենք, ու միահամուռ ուժերով դըպրոցներ բանանք աճէն մի քաղաքում. միանանք, որ լայնացնենք մեր առևտուրն, զարգացնենք մեր արդիւնաբերութիւնը: Եւ թող բոլոր հայերը՝ Հնդկաստանի, Հայաստանի, Անգլիայի, Թիւրքիայի, Ռուսաստանի, Աւստրիայի և Պարսկաստանի՝ միմեանց ձեռք մեկնեն ու միանան՝ առաջադիմութեան այս գործի համար»:

Որպիսի՛ յուսախաբութիւն... Եւ որքան երջանիկ էր այդ խօսքերի հեղինակը, որ չտեսաւ 95-96 թւերի դժբախտ Հայաստանը:

Դա երէկ էր:

Եւ դեռ երէկ մենք աղերսողներ էինք:

Ահա և 90-ական թւականները, հայկական քաղաքական ստրկութեան սահմանագիծը՝ դրօշմած մահաշունչ բանաբոյժով. — ո՛հ, ազատութեան բանի՛ բանի՛ կարապետներ կուլ գնացին այնտեղ, — մուսլաթես կախաղաններով որոնց բարձրութիւնից առաջին անգամ «հայ հպատակների» բերանով դղրդաց սուրթանական երկրին անձանթ «կեցցէ ազատութիւն» խօսքը, կուրի արիւնշաղախ դաշտերով, ծաղիկների փոխարէն մարդկային դիակներով զարդարած...

Բողոքի նշաններն էին դրանք, երբեմն երկչոտ, պաղատական, հեռու սոսկում պատճառելու հսկայականութիւնից, բայց երբեմն էլ կատաղի, ինչպէս հեղեղ, ազդու ինչպէս շանթը: — Ահա Սասուն իր կտրիճներով, Այգեատան իր նահատակներով, Ձէյթուն իր ապստամբներով, ահա Կրզնով, Գուժ-Գափու, ահա ցոյցերի շարքը և Պոլսի Թաղերում, Բանկում, ահա Խանասոր, ահա ժողովրդական հերոսը Յարօնի սար ու ձորերի մէջ երգած գեղջկական տաղերում...

Այլևս աղերսանք չէր դա յանուն ոտնակոխ արդարութեան, յանուն ստրուկ ժողովրդի, այլ քոչոք պահանջ, բոլորով երկրի ծոցից, սրբագործւած ժողովրդի որդոց արիւնով:

Մենք այլևս աղերսողներ չենք:
Այսօր մենք քոչոքողներ ենք:

Ահա և վաղը:

Ինչ պիտի լինի այդ վաղը, որ նախագուռն է նոր տարւայ, նոր շրջանի, նոյնիսկ նոր դարու: Արդեօք յոյսերի բեկանուձն, անվերջ տանջանքների և աննկարագրելի վշտերի մի անզօր դադար, թէ՞ օրհասական կուրի մի նոր գրոհ, լքցւած վրէժով և շեշտած ապագայի դիւթիչ հեռանկարով: Լուսութիւն թէ շարժում: Աղերսանք թէ հարւած: Գաղափար թէ կուր...

Ահա խորհուրդը մեր կեանքի:

Գարբերի երկար շարքը ապրուստ չէր հայութեան համար, այլ տանջանք: Իսկ նրա վերածնութեան 50-ամեայ պատմութիւնը, գրկախառնւած համարձակ քոչոքի տասնամեայ պատմութեանը՝ շատ քիչ ժպտաց հային. դիակ, արիւն, երկպառակութիւններ ներքին, դաւեր արտաքին, դարձեալ դիակ, դարձեալ արիւն — ահա նրա բաժինը, ահա նրա տեսած վայելածը...

Սակայն դժուարը անցանք: Յամառ, յուսահատ, մաշող աշխատանքով ստրուկը բողբոջող դարձրինք, սովորեցրինք շղթայակապ ճորտին. համարձակ նայել բռնաւորի աչքերին, սովորեցրինք նրան ատել իր շղթան, իր անկումը, իր ստրկութիւնը:

Գարեւոր մոխրակոյտի տակ մարող կրակը ազատեցինք վերջնական հանգուժից: Սառնամանիքի վտանգը անցաւ: Մոխրակոյտի տեղ այժմ բորբոքւած կայծեր ունենք: Միթէ՞ աներևակայելի է հրդեհը... Այլ և ոչ Մի քանի համարձակ խառնոց, ընդհանուր մի ճիգ, համազգային մի գրոհ, — և ահա համաճարակ հրդեհը պատրաստ է. թշնամին շատ է չոր, նա շուտ կը վառուի, դրսի քամին շատ է զօրեղ, նա շուտ կը բորբոքի...

Այսօր մենք ուրեմն...

Այսօր մենք:

Իրա մէջն է թէ՛ ժամանակակիցների և թէ՛ ապագայ հայ սերունդների ազատ, խաղաղ, մարդավայել կեանքը:

Այժմեան մեր վհատութիւնը ապագայ ստրկութեան մայրն է: Արդի գինադադարը՝ դալիք օրերի ծաղոյր, պատմութեան անողոր դատը, անջնջելի արատը:

Գալիք օրերու:

Ահա ո՞ւր է արդի հայութեան յափշտակութեան մեծ հնոցը, նրա սրտի յոյզերի գլխաւոր նշանակեալը, բգեւորութեան կենդանաւոր աղբիւրը:

Յոգնած անցեալի տխուր էջերից, երբ ստրկութիւնը կազմում էր երկրի միակ պատկերը, վհատած ներկայ օրերի գառն տեսարաններից, օրեր, երբ արտասուքը, հեծեծանքը, արիւնը, մահը և բռնութիւնը արթնացող ժողովրդի միակ բաժինը եղան, յուսախափ գեղեցիկ երազների անուր հետևանքներից, դարձնենք մեր աչքերը դէպի ապագան, դէպի գալիք օրերը:

Արդեօք գալիք տասնամեակը դարձեալ ստրկութեան, շղթաների, հալածանքի տասնամեակը պիտի լինի, թէ խորհրդաւոր վերջաբան անցած տանջանքների, վճռական վերջակէտ դարեւոր ստրկութեան: Եւ դեռ չբողբոքած եկող տասնամեակը, կը տեսնենք արդեօք այնտեղ՝ բռնութեան երկրի մէջ, ազատութեան յաղթանակը, մեր վշտերի, մեր ախիւնոտ կուրի, յուսահատ պայքարի ցանկալի վախճանը...

Ե՞րբ կը լինի այդ:

Արդեօք 1903-ին, 1906-ին, թէ 1908-ին: Առանց մարգարեական հնադարեան կոչման ով կարող է ասել այդ: Սակայն կայ մի նախազգացում, — խորը, անսահման, ոգևորող հաւատ, որ շատ անգամ փրկեց տանջող ազգերին օրհասական մօմենտներից և որը նախազգալ գուշակել է տալիս մեր տանջանքների վախճանը՝ եկող տասնամեակի վախճանի հետ միասին: Համարձակ է գուցէ այդ հաւատը, վերացական, բայց նա կայ, գոյութիւն ունի և թող օրհնւած լինի այդ մտիթարիչ յուսատու հաւատը...

Իսկ աւելի հեռուն...

Ահա արիւնը դադարած. շինականը իր աշխատանքի տէր. ուսուցչի բերանը բացւած. ազատ խօսքը իր բարձրութեան վրայ: Այլ կուր ազգերի մէջ, ոչ կրօնի մրցում և ոչ էլ մտքի հալածանք: Մի կուր միայն կայ — կուր պրօգրէսի համար. մի մրցում միայն — մրցում աշխատանքի համար. մի հալածանք միայն — հալածանք բռնութեան դէմ:

Եւ ապագայ երջանիկ օրերին, երբ նորագոյն սերունդները՝ ձեռք ձեռքի տուած կը մղեն արեան և արտասուքի այժմեան հայրենիքը դէպի բարձր մտքերի իրականացման ուղին, երբ հայը, թիւրքը, քիւրդը, ասորին, յոյնը, արաբը միացած ընդհանուր հայրենիքի Ֆեդերացիական շղկապով, նախկին թշնամութեան և ատելութեան աւերակների վրայ կը կառուցանեն նոր, ազատ, համերաշխ կեանքի հաստատ սիւները, մենք կը կազմենք ստրուկ ազգերի ամենամեծ և ամենագրաւիչ հանդէսը — ազատութեան տօնը, իբրև վերջ-

նական մոռացում համազգային դարևոր վշտերի, իբրև անշարժ գերեզման ար ստրկութեան, ազգերի փոխադարձ ատելութեան, իբրև վերջնական հրատարական այն բոլորից, ինչ որ արիւնոտ է, հին և ստրկական...

Ազատութեան տօն...

Պատրաստենք այդ տօնին, և յանուն այդ մեծ յաղթանակի, չփախչենք մեծ զոհերից, կանգ չ'առնենք մեծ կորուստների առաջ: Առանց մեծ զոհաբերութեան մեծ արդիւնք չկայ: Ստրուկ ազգերի մէջ ազատութեան ծիրը առաւօտեան ցօղերով չի աճում, այլ արեան շիթերով: Անշարժութեան ժանգը չէ, որ կրճում է ստրուկի շղթան, այլ արիւնը, կուրի և յաղթանակի առատ արիւնը...

Եւ ազատութեան այն երջանիկ օրերին՝ մենք արձանների չենք կանգնեցնի և ոչ էլ շքեղ յիշատակարաններ՝ յանուն խորհրդաւոր յաղթանակների: Բիրլիական գեղից-կութեան հայրենիքի մէջ, ինքը՝ ազատ, սիրուն բնութիւնը կ'երգէ այդ ազատութիւնը: Եւ երբ արեան երկրի մէջ կը հնչի առաջին ազատ խօսքը՝ ընդդէմ՝ բռնութեան, հրք գիտութեան և սօցիալական նորագոյն գաղափարները ճանապարհ կը գտնեն այն անկիւններում, ուր մինչև այժմ տիրել է միայն կամայականութիւնը, խաւարը և սուբը — դա կը լինի ամենամեծ արձանը այն դժբախտ, բայց անմոռանալի զոհերի, որոնց արիւնով ներկեց Աստուծոյ, Այգիստան, Տարօւ և Ստամբուլ...

Մի արձան միայն կը կանգնեցնենք բռնութեան կենսորոնում, միակը՝ իր տեսակի մէջ, նորագոյն Արևելքի պատմութեան էջերում, նոյն այն տեղում, ուր այժմ հպարտ գլուխ է բարձրացրել Երլըդը-Քէօսք, սուգի և արեան այդ մոռյլ բունը, կ'ոչնչացնենք արեամբ շաղախած այդ զօգրի շէնքը, գետնին կը հաւասարեցնենք կոտորածների հեղինակի անմառաջելի դղնակը և նրա տեղ կը կանգնեցնենք սև արձան, այլանդակ ինչպէս Համբիդի դժբախտի դէմքը, շղթայակապ պատանդանից՝ մինչև ծայրը, զարդարած բռնութեան բոլոր զինանշաններով:

Դա կը լինի շղթայակապ բռնութիւնը:

Ոչ մի արձանագրութիւն, ոչ մի խօսք, ոչ մի եմբէս: Եւ հազարաւոր այցելուները, որոնք Արևելքից և Արևմուտքից կը գան դէպի բիւզանդական հին քաղաքակրթութեան նոր որրանը, վայելելու ստրուկ ազգերի ազատ սերունդների աշխատանքի պատկերները, այնտեղ, այդ սև-արձանի դիմաց ուրիշ բան չեն գտնի, բայց եթէ այս մակագիրը՝

ԱՅՍՏԵՂ ԹԱՂԱՍԺ Է ԱՌՆՈՒԹԻՒՆՆԸ:
Դա կը լինի մեր անցած տանջանքների վարձքը:
Դա կը լինի մեր ապագայի պարծանքը:

Վ Ե Ր Ջ Ի Ն Ժ Պ Ի Տ Ը

Բանբուժի ենք արդէն: Ժամը մօտաւորապէս 1 շ-ը: Դուռը կիսաբաց: Դռան ձիշդ դիմացը, սանտուխին վրայ կանգնած կրակում ենք՝ մշեցի Միսակը, Բուրբէնը,

Մխիթարն ու ես մէկ կողմէն, և մի երեք ուրիշ ընկերներ միւս կողմէն: Ատրձանակներուն ծուխը արդէն բռնած է սրահը. դռնէն դուրս ոչինչ կ'երևայ. հրացաններու անընդհատ որոտումն է միայն, որ մեզ կիմացնէ թէ դռան դիմաց մեծ թուով զինւորներ կան:

Ծանկարծ մի սոսկալի պայթում կը լսենք մեր ետևից. կը դառնանք՝ ինչ տեսնենք՝ մեր ընկերներէն մէկը յօշոտած և անշունչ գետինը փռւած, իրմէն երկու քայլ հեռուն ուրիշ երկուքը՝ ոտքերնին փշուած պակկած: Բուրբի մը պայթումն էր: Ամբողջ շէնքը սարսուռաց: Բայց չգիտեմ ինչպէս, դռանը դիմաց գտնուող մեր չորսէն, միայն Բուրբէնը մի քանի անվնաս փշրանքներ ստացաւ գլխուն ու մէջքին: Դառնալով ընկերներուն. «Տղերք ձեզ մատաղ, ով որ վրան ուսմբ ունի թող դէտ անկիւնի սեղանին վրայ»: ըսելու ու Միսակին հեռանալը մէկ եղաւ: Հազիւ մենք նորից դէպի դուռը դարձանք. նորից մի ահաբեի պայթում: Այս անգամ զոհը մէկ հոգի էր. մշեցի Միսակն էր դա: Գոտիէն ուսմբը հանած սեղանին վրայ դնելուն ոտքէն կը վիրաւորի ու բաց կը թւղու ուսմբը: Յետարանը սոսկալի էր. ալ ձեռքը մինչև արմունկը մէկ կողմ՝ չփրուած. ձախ թւղ պղիկ-պղիկ եղած, բայց դեռ մի քանի մկաններով կախառ ուսէն, դէմքը արիւնլայ, զգեստները պատուտած, փռւած է քարերուն վրայ: Նրա մօտիկ ընկեր Մխիթարը հազիւ ժամանակ ունեցաւ «վախ, Միսակ ջան» ըսելու: Գրտէն «Օլան, իչէրիէ, օլան իչէրիէ» ձայները լուեցին և ծուխին միջէն սուրբներու ծայրեր սկսան փայլել:

«Տղերք, ձեզ մատաղ, դէպի դուռը»: Վեց-եօթը ատրձանակի միանգամից թափած գնդակները բաւական հեռացուցին սուրբներու ծայրերը:

«Մխիթար, դէպի պատուհանը»: — Հինգ ուսմբի յանկարծակի պայթումը մի առ ժամանակ մաքրեց փողոցը: Մինչ Մխիթարն ու ես նոր ուսմբեր առած կը գառնայինք դէպի պատուհան, Միսակը ծունկերուն վրայ չորած ցցեցաւ մեր առաջ իր-ահաբեի տեսքով. — պարոն ջան, քեզ զուրպան, մէկ սուրլուն էստեղիս» ըսաւ ու վիզը ծուռ ալ թւեի մնացորդը դէպի կուրծքը շարժեց: Ամբողջ էութեամբս դող ելայ. որոշ չեմ կարող ըսել թէ ինչ կը զգայի այն միջոցին, միայն սա կը յիշեմ, որ ատրձանակիս փայտեայ մասը բերանս տարի: և բոլոր ուժովս խաճենչով զայն երեսս դարձուցի իրմէն: Նորից դիմացս եկաւ իր արիւնլայ ոտքը սալաթափակին վրայ քարը ածելով: Կրկնեց իր խնդիրը, այս անգամ աւելի կտրտող մի շեշտով: Կր տեսքը, իր նայածքը և վերջապէս իր ձայնը ինձ ընկճեցին բոլորովին: Մերժելն անգթութիւն էր. նրա համար ամէն մի ըրուակէն ահաբեի տանջանքներ էին. պետք էր ազատել մեր խեղճ ընկերը. — այս ամէնը մի ակնթարթում անցան մտքովս: բայց չգիտեմ ինչու ես ուղղակի իմ ատրձանակը չպարպեցի իր չարչարող կուրծքին ու դառնալով Մխիթարին. «Մխիթար, մեղք է տղան, ազատէ»: Այս խօսքերս Միսակը լսեց և անմիջապէս իր արիւնոտ դէմքը դարձուց անոր ըսելով. «Մխիթար ջան, քեզ մատաղ, մէկ խուշուն»: Մխիթարը բոլորովին դեղնած, դողացող ձեռքով ուղղեց ատրձանակը դէպի անոր կուրծքը: «Ախ, հոգուդ մատաղ», բացականչեց Միսակը և գոհութեան նշոյլը երեսին իր յօշոտած թւեքը դէպ յետ պարզեց, կարծես իր ընկերով գործը դիւրացնելու համար: Աչքերը արցունքով լեցուն Մխիթարն ինձ նայեց. «չէ,

չեմ կրնար՝ ու դառնալով Միսակին մի լայկան ձայնով. «Միսակ ջան, գնա այն երկրորդ պատուհանին առաջ կեցիր և շուտով զինւորներու գնդակներէն մէկը քեզ կ'առնէ»:

Այդպէս էլ եղաւ: Մի քանի րոպէ վերջը Միսակը չորքած էր պատուհանին առաջ, դուրսն ու կուրծքին մէկ մասը դէպի դուրս ցցած: «Օլան տամսընեզ պանա վուրուն»: Կը կանչէր նա բարձր ձայնով ու մի շարք հայհոյանքներ կը տեղան զինւորներու հասցէին, Մի քառորդ ժամ անցաւ այդպէս և հակառակ Միսակի ցանկութեանը իր մօտէն անցնող հարիւրաւոր գնդակներէն և ոչ մին իրեն առաւ:

Յանկարծ նա դադարեց կանչելուց ու դառնալով դէպի մեզ. «Տղերք պատրաստ, վերէն բաշխուող կուգայ»: — Երկու երկու հոգի բռնեցինք պատուհանները: Երբ խուժանը գոռոււմ-գոռուով յարձակեցաւ դռան վրայ, առաջին յարկէն մենք վեց հոգով, իսկ տանիքէն Հրաչը իր չորս ընկերներովը ռումբերու մի տարափ տեղացինք դէպի վար: — Այդքան թուով ռումբերու միաժամանակ պայթումը, վերաւորներու սիրտ պատառող վայնասունը, դիմացի շէնքերէն թափուող ապակիներուն շառաչը և այս բոլորի հետ միաժամանակ դէպ երկիւր բարձրացող դինամիտի կապոյտ ծուխը մի րոպէ ինձ սառսեցուցին... մարդկային կեանքի հետ էր գործերնիս... ո՞վ տուեց մեզ այս իրաւունքը... բայց ինչո՞ւ նորք սկսան... ովքեր էին մի քանի ամիսներ առաջ արեան գետեր հոսեցնողները... սորա չէի՞նք... Այսպէս մի շարք անկապ մտքեր մի քանի վայրկեան գամեցին ինձ պատուհանի առաջ. գլուխս դուրս հանեցի փողոցը նայելու: — Մուխը մասամբ նօսրացած էր արդէն, ցիր ու ցան ընկած դիակներ դռան առաջը, իսկ խուժանի մնացած մասը սարսափահար կը փախչի դէպի Թէփէ Բաջին: Մի րոպէական սարսափի լուրթեան մէջ Միսակին ձայնը կը հասնի ականջին, կը դառնամ դէպի աջ պատուհանէն նորէն դուրս կախած իր բզկուած, արիւնոտ թևերը լսի մի պէս թափ տալով դէպի փախչող խուժանը մի ահուկ ժպիտ երեսին. «Սիգի քիտի ալչաքլար»... կը պղաւէ իր արդէն կիսամեռ ու խռպոտած ձայնով:

Ա՛խ, անոր այն ժպիտը...

Եթէ մի օր, մի ժամանակ վիճակի մեր թշուառ հայ ժողովրդին, իր այս գոյութեան կուրսն մէջ մեռնել անհետանալ երկրագնդիս երեսէն առանց մշեցի Միսակին այն վերջին ժպտին... հազար ափսոս պիտի ըսեմ նրա թափած արեանը:

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՕ

Տ Ա Ս Ն Ա Մ Ե Ա Կ Ի Ն Ա Ռ Զ Ե Ի

Տասը տարի, բայց մեծ թիւ մը չէ ատ, սովորական շրջան մը հանրային մարմիններու կեանքին մէջ: Միացեալ Ընկերութիւն մը, օրինակ, կրնար իր քսանհինգամեակը տօնել քանի մը տարիէն, եթէ սովորանի մը արիւնոտ կուրսը չ'իջնէր անոր գլխուն:

Որքան մեծ է սակայն զանազանութիւնը այդ երկու կարգի յոբելաններու միջև — յեղափոխական մարմին

մը և դպրոցական-գրական հաստատութեան մը յոբելաններուն:

Ամբողջ դարու մը վերածնութեան ճիգերէն ետք, դպրոցական անթիւ ու վաղանցուկ ընկերութիւններու աւերակներուն վրան էր որ կը բարձրանար Միացեալը:

Վարժապետեան մը և Արծրունի մը իրենց ամբողջ ժողովրդականութիւնը դրին այդ հսկայ գործին իբր հիմնաքար. ժամանակակից երիտասարդութիւնը՝ իր բոլոր եռանդն ու ձեռնհասութիւնը: Մինչև մեծ-եպարքոսներ ու դեսպաններ չըլացան իրենց հովանաւորութիւնը անոր, մինչև փափկասուն տիկիներ չվարանեցան զոհել իրենց արդուզարդի ժամերը՝ Միացեալին օժանդակելու: Օրւան մօտան էր ան:

Պատրիարքական իշխանութիւն, հարուստներու ձեռնուութիւն, ամբողջ հայ ժողովրդի համակրանքը Գովհասէն մինչև Եւրօպա — ահա նեցուկները Միացեալին:

Եւ սակայն այդ գերազանցապէս համակրելի գործը այսօր փրած է արդէն...

Իսկ հիմա յիշեցէք յեղափոխական կազմակերպութեան առաջին դողող քայլերը տասը տարի առաջ:

«Ծանրգլուխ հայրենասէրներու» աչքին՝ տաքզուխներու գործ մըն էր ատ, պատանիներու յափշտակութիւն մը, խենթութիւն մը վերջապէս, որ դատապարտուած էր անհետ կորսւելու քանի մը տարիէն, երբ այդ «տղաքը» «մարդ» դառնային, երբ վերջապէս ընկեր «մոլիներու» այդ խմբակը...

Ու տեսնը... Տարիները եկան ու գացին, գլորեցաւ տասնեակ մըն ալ ահա: Ահաւոր, անպատում աղէտներ եկան անցան այդ բուռ մը քաջերուն վրայէն: Որքան մատղաշ, յուսատու հոգիներ, մաքուր ու վեճմ սրտեր փշուեցան դէպքերու անողորմ անիւն տակ:

Բայց... բայց սերունդը անհետ չեղաւ. կայծակը ճիւղերը միայն կտրտած էր, արմատը խորունկ էր: Ընձիւղները բազմապատիկ սկսան ծլիլ հոն իսկ ուր ծովածաւալ արիւնի կոճ կներուն մէջ խեղդուած, ոչնչացած կը կարծւէին գաղափարին սաղմերը...

Եւ լայնցաւ յեղափոխական շարժումը, Խաստուրէն մինչև Զէյթուն, Պոլիսէն մինչև Խանասոր, լայնցաւ անդուր անդադրում, յամառ, ու 19-րդ դարուն վերջին օրերը, Ջարդերէն հինգ տարի ետք, տիրապետող ուղղութիւնը դարձաւ հայ մտաւորականութեան:

Հայ մտաւորականութեան, ըսի, այլ ոչ հայ կամբին:

Նկարագրերը, այն զօրեղ կամքը, որ մինչև անձուիրութեան կը հասնի արդար գաղափարի մը յաղթանակը հետապնդելու — հազւագիւտ երևոյթ մը ստորուկ ցեղերու համար — մեր մէջ ալ փոքրամասնութեան մը բաժինն եղաւ: Յեղափոխական մակդիրի շուրջ բաշխումին հակառակ, Մատեան գուրդ մը միայն զատուեցաւ 3 միլիօն ստրուկներէն, գաղափարի կուրսը արիւնով սրբագործելու: Ատկէ աւելին չէր սպասւեր արդէն:

Քանի քանիներ, որոնք տարիներ առաջ յեղափոխութեան յիստիանները, ռահվիրաները կը կարծէին ըլլալ այսօր ոչ միայն ետի շարքերը քշած են, այլ մինչև իսկ դուրս նետուած այդ Մատեան գուրդէն: Ժամանակին հետ չբարոյներն են ասոնք:

Եւ սակայն հակառակ արիւնի-վախին, անոր շարքերը բազմանալու վրայ են այսօր. ոչ միայն ատ, այլ ինչ

Ք Ո Ր Ծ Ո Ղ Ն Ե Ր (1890-1900)

Սիրեցէք այս պատկերները:
Տանամեայ արիւնոտ պատմութեան սփոփանքն են դրանք, զարդերը մեր յեղափոխութեան, բողոքողներ՝ սարկութեան մէջ, կուռղներ՝ գլխակորների շքանուած, ազատութեան կարապետներ՝ բռնութեան ձորերում...

Ուշի ուշով նայեցէք այս պատկերներին:
Այդ համեստ, անպաճոյճ, իրենց «փոքրութեան» մէջ մեծ՝ դէմքերն են; որոնց կենդանարար ձայնը կուռի երգեր հնչեցրեց ձասպուրականի դաշտերում, Սասունի ազատ լանջերին, Վարինի բարձրութեան վրայ, Պօլսի թաղերում, ժպիտը երեսին՝ մահաւան դիմաց, յոյզը կրծքում՝ թմրութեան առաջ, բողոքը շրթունքներին՝ կախաղանի վրայ, գլուխը բարձր՝ զնգանների մէջ...

Բազմահատոր չէ նրանց պատմութիւնը, բայց ողբերգական, յուսատու, կրակոլը Մի մոռացէք այդ պատմութիւնը: Յուսահատութեան ծանր ժամերին նրանց դիմեցէք: Նա սիրտ է շարժում, ոգի է ներշնչում, հանգող աչքերին փայլ է տալիս:

Մեծ չէ նրանց թիւը: Հազիւ տասնեակներ՝ անթիւ, անհամար զոհերի շարքերում: Սակայն ոչ էլ այնքան փոքրածիւ, ինչպէս այս նկարներն են վկայում: Քաջերի այս ալբոմը լիակատար չէ: Նա չի պարփակում նոյնիսկ այն մարտիկներին, որոնք կուռի գնացին «Ռաշակցութեան» դրօշի տակ: Շատերը ընկան կուռի դաշտում: շատերն էլ կուռի ճանապարհին, բայց առանց յիշատակի—առանց կենսագրութեան ու պատկերի: Նրանց անունները միայն գիտենք, և գործերը անմահ:

Ահա ժողովրդական հերոս՝

Ս Ե Ր Ո Վ Ր — Տ Ա Ր Օ Ն Ի Ա Ռ Ի Ի Ծ Ը

Ահա կազմակերպող ոգին՝

Գ Ն Ո Ւ Ն Ի — Ս Ա Ս Ա Թ Ի Ա Յ Ի Ռ Ա Զ Մ Ի Կ Ը

Ահա չյիշատակած ընկեր-կուռողներ զոհեա՛ծ յեղափոխական շարքերում: ահա և ուրիշ նահատակներ կուռի դաշտը ելած՝ այլ կուսակցութիւնների դրօշի տակ, զատ-զատ խմբերում, բայց միշտ ժողովրդի համար, միշտ ազատութեան անունով:

Յարգանք քաջերին:

Սիրենք նրանց գործը, սիրենք նրանց պատկերները:

Մեր հայրենիք թշուա՛ր, անտէր,
Մեր թշնամուց ոտնակոխ:
Իւր որդիքը արդ կանչում է
չաննել իւր վրէժ քէն ու ոխ:

Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մտնի,
Բայց երանի որ իւր ազգի
Ազատութեան կը զոհուի:

Ս պ ա ն է ա ծ 1896-ին Վ ա ս պ ու ռ ա կ ա ն ու մ
(«Դրօշակ» թիւ 22, 1896):

ՎԱԶԳԻՆԻ ԽՈՒՄԲԸ

Կոտորած 1898-ին

(«Իրօշակ» թիվ 3, 1899)

ԿՐԻՏԱՅԻ
(Ա. ՄԻՐՉԱԵԱՆ)
Սպանւած 1897-ին
(„Դրօշակ“ թիւ 8, 1898)

ԿԱՐՕ — ԱՐԻՍԱԿԷՍ ԶՕՐԵԱՆ
Սպանւած 1897-ին
(„Դրօշակ“ թիւ 16, 1897)

ԽԱՆ — ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱԻԹԵԱՆ
Սպանւած 1897-ին
(„Դրօշակ“ թիւ 5, 1898)

ՍԱՂԱԹԷԼ ԽԱՆ ԶՈՀՐԱԲԵԱՆ
Սպանւած 1897-ին
(„Դրօշակ“ թիւ 2, 1898)

ՄԱՀԼԱՄ ԳԻՒՂԻ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԸ

Գ լ խ ա տ լ ա ծ 1898-ին

(„Գրոշակ“ թիւ 1, 1899)

ԽԱՀԱՏՈՒՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, ժողացի. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, ուլմցի.

ՍՏԵՓԱՆ, Խիզանցի. ՀԱՐԻԿ, շատախցի. ԳԱՐԻԲԷԼ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ (ՄՆՁՕ).

ՆԱՀԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՒՍԵԱՆ (ՆԱԽՕ), սզմցի. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԽԱՀԱՏՈՒՐԵԱՆ, ժողացի. ԳԱԼՈՒՍ ԳԱԼՕՅԵԱՆ:

ՅՈՒՆՕ — ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՂԱ

Մեռած 1893-ին

(„Դրօշակ“ թիւ 3, 1892)

ԵԳԻՊՏԱՅԻ — ԱՐՏԱՇԷՍ ԴԵԻԵԱՆ

Մեռած 1897-ին

(„Դրօշակ“ թիւ 13, 1897)

ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԻ ԴԻԱԿՆԵՐԸ ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏԱՆ ԴԱՇՏՈՒՄ

ՊԵՏՐՈՍ ՓԱՐԵԱՆ — ԲԱՐԿԷՆ-ՍԻՒՆԻ

Սպանւած 1896-ին

(«Դրօշակ» Թիւ 27, 1896)

ՍՈՒՐԷՆ
 ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՆՊՐԷՍՅԱՆ

Ս պ ա ն լ ա ծ 1896-ին
 (Նորոշակ՝ թիւ 3, 1896)

ԱՐՏԱՇԷՍ ՄԻՍԱԿԵԱՆ

Ս պ ա ն լ ա ծ 1896-ին
 (Նորոշակ՝ թիւ 9, 1897)

ՋԱԻԷՆ—ՅԱՎՈՐ ԴԱՐԱՎԵՕՋԵԱՆ

Ս պ ա ն լ ա ծ 1897-ին
 (Նորոշակ՝ թիւ 15, 1897)

ՍԱՐՏԵՐՈՍ ԲԱՊՈՒՋԵԱՆ

Ս պ ա ն լ ա ծ 1896-ին
 (Նորոշակ՝ թիւ 19, 1896)

ՆԵՐՍԷՍ ՄԻՍԱԿԵԱՆ
Սպանւած 1896-ին
(„Դրօշակ“ թիւ 23, 1896)

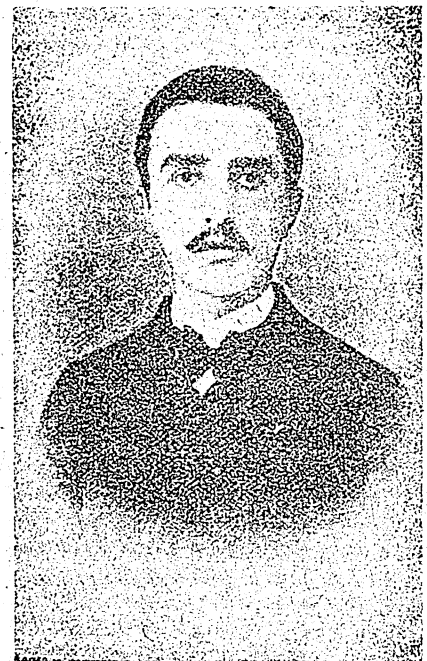
ԼԵՒՈՆ ՆԷՂՐՈՒԶԵԱՆ
Սպանւած 1896-ին
(„Դրօշակ“ թիւ 23, 1896)

ՍՈՂՈՄՈՆ
Սպանւած 1896-ին
(„Դրօշակ“ թիւ 23, 1896)

ՄԿՐՏԻԶ ԳԱՐԱԳԷՕԶԵԱՆ
Սպանւած 1896-ին
(„Դրօշակ“ թիւ 23, 1896)

ԳՐԻԳՈՐ ԳԼԸՃԵԱՆ
Մեռած 1898-ին
(„Դրօշակ“ թիւ 11, 1898)

Ղ ա ղ ա բ ա ղ ց ի Խ Է 20
Ս պ ա ն ւ ա ծ 1896-ին

Ղ ա ղ ա բ ա ղ ց ի Կ Ի 401
Ս պ ա ն ւ ա ծ 1896-ին
(«Դրոշակ» թիւ 1, 1897)

Վ Ա Ր Դ Ա Ն (Ախայցխացի)
Ս պ ա ն ւ ա ծ 1894-ին
(«Դրոշակ» թիւ 6, 1894)

Ա Ի Տ Օ—Ա Ի Ե Տ Ի Ս Օ Հ Ա Ն Ե Ա Ն
Ս պ ա ն ւ ա ծ 1898-ին
(«Դրոշակ» թիւ 1, 1899)

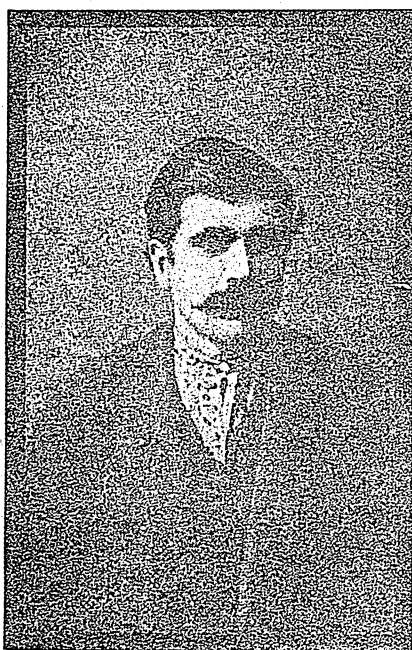
Վ Ա Հ Ա Ն—Մ Ի Հ Ր Ա Ն Թ Ի Ր Ե Ա Ք Ե Ա Ն
Ս պ ա ն ւ ա ծ 1900-ին
(«Դրոշակ» թիւ 2, 1900)

ԳՈՒՐԳԷՆ — ԲԱԶԴԱՍԱՐ ՄԱԼԻԱՆ

Ս պ ա ն ւ ա ծ 1899-ին

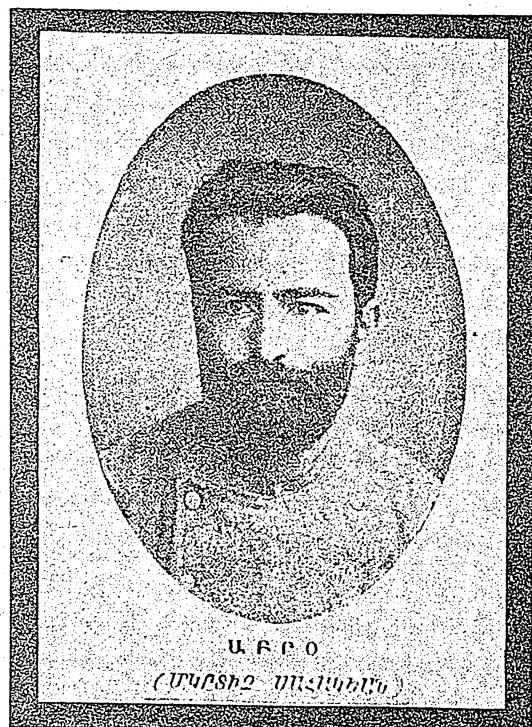
(Կրթչակ՝ թիւ 3, 1900)

Ա Ր Ա Ւ Օ

Ս պ ա ն ւ ա ծ 1893-ին

(Կրթչակ՝ թիւ 6, 1894)

Ա Բ Ր Օ

(ՄԿԵՏԻՉ ՄԱՆՆԻՆԻ)

Ս պ ա ն ւ ա ծ 1896-ին

(Կրթչակ՝ թիւ 18, 1896)

ԱՀՈՏ-ԹԱԹՈՒԼ—ԱՐԱՄ ԱՐԱՄԵԱՆ

Կախւած 1899-ին

(„Դրօշակ“ թիւ 8, 1899)

ԱԻՆՏԻՍ ԼՈՒՍՆԱՆԻ

Նահատակւած 1895-ին

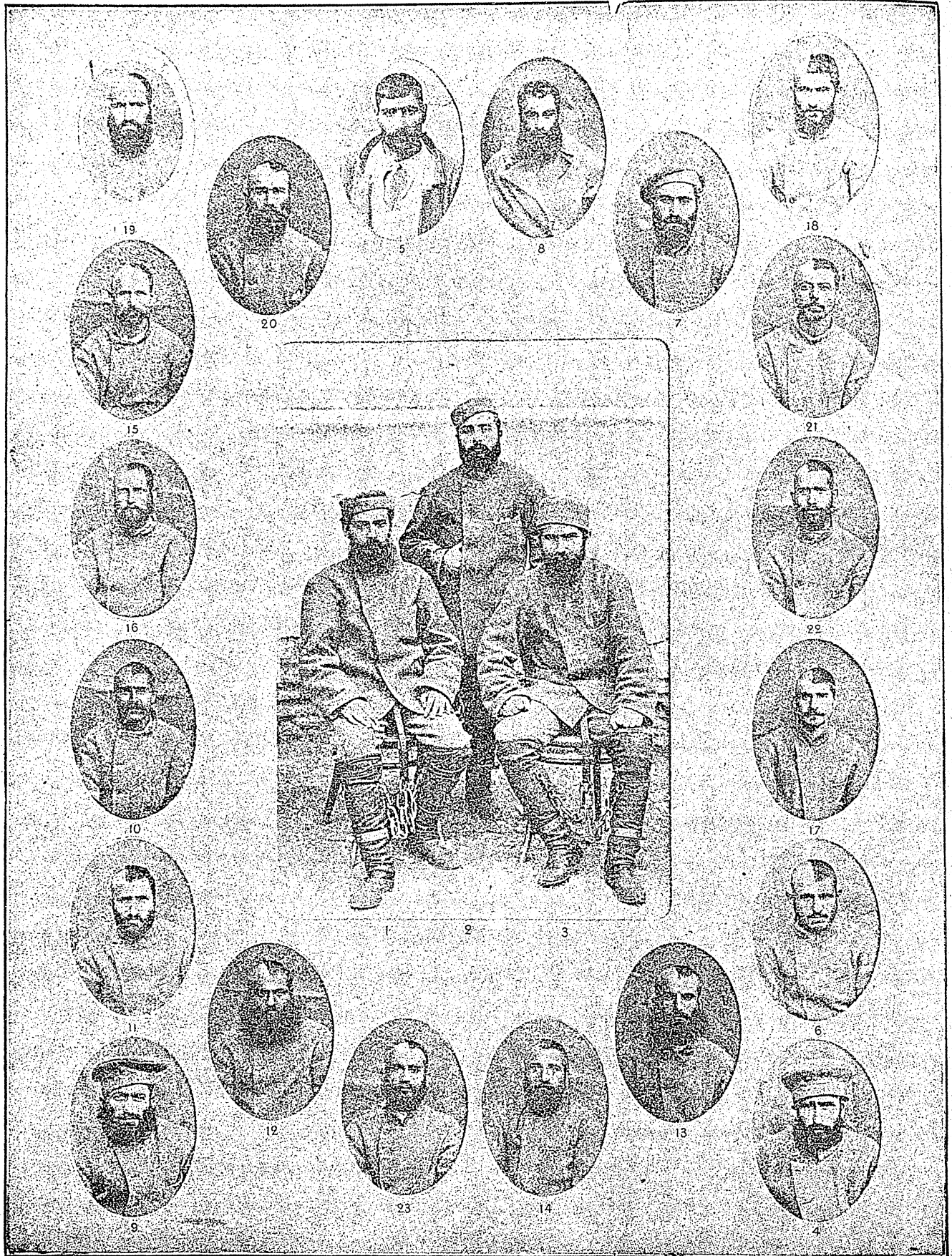
(„Դրօշակ“ թիւ 26 1896)

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈՐԿՈՏԵԱՆ

Սպանւած 1895-ին

(Տես „Նարնոյ Յիշատակն“ բրօշուրը)

Կ Ո Ւ Կ Ո Ւ Ն Ե Ա Ն Ի Խ Մ Բ Ի Ս Ի Բ Ի Բ Ա Ջ Ս Ո Ր Ի Ա Ժ Ն Ե Ր Ը

1. Սարգիս Կուկունեան, 2. Կոստանդին Լիսինեան, 3. Ռուբէն Յովհաննիսեան, 4. Մանուկ Գալստեան, 5. Իլձաթ Մինասեան, 6. Աւետիս Մարտիրոսեան, 7. Ս. Յարութիւնեան-Ժերունց, 8. Մկրտիչ Նաճի Դանիէլեան, 9. Մանուկ Գալստեան, 10. Դոթեան, 11. Աւետիս Մանուկեան, 12. Եփրեմ Դաւթեան, 13. Չալչեան, 14. Մուրադ Լարմադեան, 15. Հաճի կարապետ Բայլեան, 16. Ռուբէն Դերձիկեան, 17. Բարսեղ Կամանժեան, 18. Վարդան Բոշեանց, 19. Մինաս Օղբազեանց, 20. Պետրոս Գրիգորեան, 21. Մովսէս Մեկրումեան, 22. Արզամ Պետրոսեանց, 23. Գրիգոր Էքմէքեան:

(Տես «Կուկունեանի խմբի արշաւանքը». հրատ.)

գիւղացիներէն առնւած են. ոչ միայն մարդիկ, սայլերն ու անասուններն կ'ենթարկուին տարապարհակ աշխատութեանց, այլև կը կտրտեն գիւղացոց ծառերն և գերաններն ևս:

Գ-րդ. Միւսնոյն գրութեամբ կառուցելու ձեռնարկուած է Հաճի Շէրիֆ ճամբի միւսարէն և շէնքին բոլոր տարապարհակ աշխատութիւններն բեռցւած են Հայ գիւղացիներու վրայ, մինչդեռ օգոստափառ (SIC) սուլթանը շնորհած է (!) շինութեան համար պէտք եղած դրամը:

Ե-րդ. Պէլէտիէի վարչութիւնն ալ իր մասնաւոր կեդեքումներն ունի, զորօրինակ, այս տարի Պէլէտիէի շէնքը նորոգեց. Բէիս Խալիլ էֆէնտի հայերէն առաւ շէնքին կազմածները, նոյնպէս Հայ վարպետներն աշխատցուց, գիւղացիներու ծառերը կտրեց գինը սակարկելով, բայց բնաւ դրամ չվճարեց, և ասկէ զատ՝ շէնքին համար ալ բռնի «իյանէ» (նպաստ) հաւաքեց. Հայ արհեստաւորներէն ու խանութպաններէն: Պէլէտիէն՝ քաղաքին պողոտաներն կանոնաւորելու պատրակով՝ չարաչար աշխատցուց և իւրաքանչիւր չափահաս անհատէ տասնական զոշ գանձեց: Հեռագրատունը շինել ձեռնարկեց, հայոց գիւղերու ծառերը կտրեց ու ձրի-ձրի փոխադրել տաւ գիւղացոց. շէնքն Հայ բանւորներու ձեռքով սկսաւ և ասոնց ոչ միայն վարձք չտաւ, այլև ամէն մէկ գիւղէ 3-4-500 զոշ. «իյանէ» հաւաքեց: Այս շինութիւնը աւարտելէ յետոյ՝ ձեռնարկեցաւ զօրանոցի շինութեան, որու համար պէտք եղած բաները սկսան Հայ գիւղերէն հաւաքել՝ զինւորներու և ուրիշ պաշտօնէից ձեռամբ, դարձեալ «իյանէ» ժողովելով:

Զ-րդ. Թիւրք և քիւրդ աղաներ վերջին քանի մը տարիներու մէջ ձեռնարկած են Հայ գիւղերու տիրանալու և զանոնք գրաւելու: Քիւրդ-Մէյտան, Խըզըլաղաձ, Աւազաղբիւր, Արտխօնք, Անծնուտ, Փողոկով, Քարձոր, Ծըրօնք, Խոփեր, Ջրիկ, Տոմ, Գոմս, Յունան, Աւընչվանք, Սոխգոմ, Ալիղըրնան, Առազ, Մսկօնք, Սուլխ և շնորհ գիւղերու մէջ հաստատուեցան թիւրքերն. իսկ քիւրդերն անոնց օրինակին հետեւելով՝ դաշտին հայաբնակ գիւղերէն Խասգիւղ, Քրդագոմ, Երիշտիր, Աւազաղբիւր, Ծղակ և ուրիշ շատ մը գիւղերն, ինչպէս նաև Սասունի, Պուլանըխի ու Մանազկերտի գիւղերը գրաւեցին, հայոց կալաւածները խլելով անոնց ձեռքէն և բնակութիւն հաստատելով: Հայ գիւղերու տիրապետող այս քիւրդ և թիւրք աղաները հողագործ ժողովուրդէն «սէլէֆ» անուն տուրք մը կը գանձեն, մերիպայութիւն (կեսրար լուծք) ընել կուտան և արդիւնքին մէծ մասը կը յափըշտակեն. փոխ դրամ կամ արմտիք կուտան ու կըրկնապատիկը կառնեն, տարապարհակ կ'աշխատցնեն, չնչին գումարի փոխարէն արտերը գրաւ կառնեն և յետոյ կ'իւրացնեն, և գիւղացիներն այսպէս մերկացնելով՝ կ'ենթարկեն զանոնք իրենց ծառայութեանց:

Է-րդ. Գիւղերը գիւղախմբերու (նահիյէ) բաժնող վերջին կարգադրութեանց համաձայն, Մշոյ դաշտի գիւղերն երեք շրջանակի վերածուցան և երեք կեդրոն որոշեցաւ.—Ջիւարէթ, Ախճան, Աւազաղբիւր գիւղերը: Թէև բոլոր գիւղերու բնակիչներն Հայ, սակայն իսլամ միւսուրներ գրեցան, իւրաքանչիւրն 8, 10, 12 պաշտօնեայով: Այս ամէն պաշտօնեաները թէ գիւղախմբերու կեդրոնին և թէ գիւղերուն մէջ իրենց բոլոր պէտքերը—ուտեստ և շնորհ—ձրի կը խլեն գիւղացիներէն

կեդեքումներով, իրենց թոշակները և կառավարական «Տէվալէները» իրենք կը հաւաքեն ժողովուրդէն ու ընկալաբիր չեն տար:

Ը-րդ. Նահիյէի հաքիմներ քրիստոնէից «թէրէքէները» (ժառանգութիւն) գրելու պատրակով գիւղերը կերթան և թէրէքէի անունով դրամներ կը հաւաքեն յանրաւի:

Թ-րդ. «Աղնամի» տուրքը (անասնատուրք) հաւաքելու համար, ոստիկանէ և զինուորէ բաղկացած 20-25 հոգինոց խումբեր՝ ձիաւոր, գիւղերը կը պատին, իրենց ու ձիերուն ուտեստը գիւղացիներէն կը խլեն և աւարառութեամբ պակասած ու տուրքերու և պարտքերու փոխարէն գրաւած ոչխարներու թիւը, առանց զեղջելու, նախորդ տարւայ հաշուով կը գանձեն աղնամի:

Ժ-րդ. Բռնի և առհարկի իսլամութիւնն ընդունողներուն թիւը կը բազմապատկի հետզհետէ: Գեղանի կիներ ու աղջիկներ կ'առեւանգուին, կը բռնաբարւին և իրենց պարագաները սրէ անցնելու սպառնալեօք՝ դատարան կը տարւին, ուր իրենց բերնէն յայտարարութիւն կը կորզուի կրօնափոխութեան: Ճիւղանցի աշիրէթէն քիւրդ Սայիտ Պաթաքլիտի մէջ Հայ կին մը կը սպաննէ և նազար անուն անձին Մարիամ աղջիկը կ'առեւանգէ ու կը բռնաբարէ: Թէպէտ աղջիկը կառնուի քովէն, բայց ոճրագործը, Սայիտ, որ ազատ թողւած էր, կը սպաննէ աղջկայ հայր նազարը և գիւղապետ կիսածօն և կը սպառնայ յօրը բոլոր ընտանիքը սրէ անցնել, եթէ աղջիկը իրեն չյանձնուի, և այսպէս կը յաջողի ձեռք ձգել իր զոհը:

ԺԱ-րդ. Հայ ժողովուրդը սիրով կը վճարէ իր տուրքերը, բայց գանձումը այնպիսի ձևերով կը կատարուի, որ թէ տառապանք կրէ ու թէ քանի մը պատիկը հատուցանէ. զորօրինակ, միւսնոյն գիւղը ետեւէ ետեւ հարկահատներ կը զրկուին, որոնց իւրաքանչիւրն առանձինն ուղած հաշուով ու ձևով տուրքերու քանակէն աւելի դրամ կը ստանայ: Հողագործը կողպտելու համար՝ «սէլէֆ» անունով յափշտակութեան եղանակ մը հնարած է առևտուրի ձևին ներքև. զորօրինակ, տասն զոշ տալով սէլէֆ կ'ընէ հողագործին մէկ գառը, սակայն մէկ երկու ամիսէն յանձնելու պայմանաւ, մինչդեռ այն ատեն գառը կարժէ 25-30 զոշ: Քսան զուրուշով սէլէֆ կ'ընէ հողագործին քիլէ մը ցորեն հունձքի ատեն տրելու պայմանաւ, երբ նոյնչափ ցորենը 60-120 զոշ կ'արժէ այն ատեն: Հարկահաւաքները կամ իրենք սէլէֆձի են, կամ սէլէֆձիներ կը տանեն մէկտեղ գիւղերը, ամենքն ալ իսլամ, և եթէ գիւղացիք պարտք ալ չունենան վճարելու, զանազան պատրակներով բռնի սէլէֆ ընել կուտան գիւղացիներու արմտիքն ու կենդանիները և լծկան եզները կը ծախեն, որով ժողովուրդը չկրնար հերկել արտը: Հարկահաւաքները գալիք տարիներուն տուրքն ալ կը գանձեն, գաղթողներուն ու պանդխտողներուն բաժինն մնացողներէն կը պահանջեն, հարկի փոխարէն կը խլեն անոնց քիչ մը պարէնը ու անոնց անակները կը քակեն ու կը ծախեն, իրենց ձիերուն կերը գիւղացիներէն կառնեն, ազգի ու կրօնքի կը քֆրեն, կարասիները առ թշնամութեան կը ջարդեն, և այս անիրաւութեանց դէմ բողոքող գիւղացիներն յեղափոխական և անհնազանդ կը նկատուին:

ԺԲ-րդ. Դատարաններու առջև կը հալածուին հայերը

և միշտ իսլամին կը տրւի իրաւունքը, այնպէս որ այլևս դադրած են հայերը դատարանի դիմելէ, զի վճիռը իրենց դէմ է միշտ: Այսպիսի անարդար վճիռներով՝ 1) Ս. Յովհաննու վանքին սեպհական կեդրոնը ըսւած ագարակն, որուն տէրը եղած էր քառասուն տարիէ ի վեր օրինաւոր սէնէաներով և դատական վճռագրերով, Մշոյ շէրիի դատաւորը քանի մը քիւրդերու կուտայ, անոնց պարագայից սուտ վկայութեամբ: 2) Շատախի Սէմալ գիւղացիներու 50-60 տարիէ ի վեր տէր եղած գետինը նոյն դատաւորը կուտայ Խեանցի քիւրդ ցեղապետ Քէօս Սըլայի, որ 95-ին Սասնոյ գլխաւոր կոտորիչներէն մէկն էր: 3) Նոյն դատաւորին ձեռք Մշոյ Մօկանք գիւղի Ս. Առաքելոց վանքին սահմանակից հարիւրաւոր տարւայ արօտավայրը մշեցի Իպրահիմ թիւրքին կը տրուի: 4) Ս. Աղբերկի վանոց Ղազար վարդապետ կրօնականի սասունցի ու պըրքըքի քրդերէն. միաբանութիւնը կը բողբէ, բայց կառավարութիւնը Ֆէդայիներն ըրած են ըսելով՝ չարագործներն անպատիտ կը թողու: 5) Համիդիէի զորագունդին գայմագամ Ճիպրանցի Իպրահիմ հրոսախումբն Ուրուխ գիւղի 750 ոչխարը կը յափշտակէ, և թէպէտ 400-ը Բաղէշի նախորդ կուսակալը ետ տալ կուտայ, սակայն շէրիի դատաւորը այդ 400-ը ետ կառնէ գիւղացիներէն, ըսելով որ գողցածներն անոնք չէին, ու կը յանձնէ յափշտակողներուն, դատական ծանր ծախքերու դատապարտելով նաև ոչխարին բուն տէրերը: 6) Նշանաւոր աւազակապետ քիւրդ Մէհմէդ Ալին կրօնականէ Մշոյ Ս. Վարդապետի վանոց սարկաւագ տիրացու Մովսէսը. միաբան վարդապետը կը բողբեն, սակայն փոխանակ ոճրագործը ձերբակալելու, բողբող վարդապետներն, որոնց մէջ է ութսունամեայ կրօնաւոր մը՝ քաղաք կը բերին՝ իբրև կասկածելի, ու ոճրագործին տեղ այս սպաւորներն կ'ենթարկին հարցաքննութեան:

ԹԳ-րդ. Բերքերու տասանորդական տրոց միւլթէզիմները թիւրքերն են. հայերը թիւրք միւլթէզիմներու վերստուութեան վախնալով՝ չեն կրնար մասնակցիլ իլթիզամի աճուրտին: Հայ գիւղացիք եթէ խմբովն ուղեն իլթիզամ ընել, աճուրդի ատեն թիւրքերը այնքան կը բարձրացնեն գինը, որ եթէ հայոց վրայ մնայ բարձրացած գինը, ամբողջ հունձքին արժէքն ալ չբաւեր հատուցանելու այդ գումարն: Միւլթէզիմները իրենց ընկերներովը, սպասաւորներով ու ձիերովը ձրի կերակրողը, անոնց սուն տեղ յատկացնողը գիւղացիք են բոլորովին: Թիւրք միւլթէզիմները օրինօք սահմանաւ թանակէն աւելի տասանորդական տուրք կը պահանջեն և կը ստանան: Բոլոր կայրէն՝ տասանորդական տուրքէն զատ՝ «կալմաստ» անունով արմտիք կանոնն. երկար ատեն բերքերը չեն չափեր, որպէսզի հունձքի տէրերն հաճեցնեն միւլթէզիմները: Արմտեաց շեղեցուն վրայ դուրս Նշանները կ'աւրեն և կամ ընդ երկար բացը թողով՝ ինքնին Նշաններն կ'աւրին, և այս պարագայէն օգուտ քաղելով իբրև չչափուած և տասանորդական տուրքը չառնուած՝ վերստին տուրք կը ստանան: Պարտէզներու, այգիներու բանջարեղէններէն ու պտուղներէն ծանր տուրք կը պահանջեն և գիւղացիք այս պատճառաւ դադրեցուցած են ասոնց մշակութիւնը. թէև խոտի տասանորդը խոտով կը փոխարինուի, բայց անոնք դրամով կը գանձեն և խոտերը գրած ատեն՝ ցուցակները խարդախելով՝ 30-40 դրշ. արժող մէկ

բարդ խոտէն 80-90-120 դրշ. կը գանձեն: Տասանորդական արմտիքը ամբարները ձրի փոխադրելու մասին օրէնքը ցոյց տուած է հեռաւորութիւնը և գիւղացին պարտաւոր չէ այդ հեռաւորութեան անդին ձրի փոխադրելու, սակայն միւլթէզիմները բնութեամբ ձրի փոխադրել կուտան, մինչև 8-9 Ժամ հեռաւորութիւն ունեցող տեղեր: Թէ՛ արքունի գանձուն և թէ՛ հողագործ ժողովրդեան շատ օգտակար պիտի լինէր, եթէ այս տուրքը հողային տրոց վրայ բարդէր և գանձէր:

ԹԿ-րդ. Հասարակաց ապահովութեան պահպանման պաշտօնով, զինւորական ջոկատներ (գըրսէրտարիներ), 15-30 ձիաւոր զօրքերէ և ոստիկաններէ բաղկացած, կը ղեկին Մշոյ դաշտի և Սասունի գիւղերը, և հայ ժողովուրդը հարկագրեալ է ասոնց և իրենց ձիերուն ուտեստն հոգալու: Երբեմն հարկահաւաքութեան պաշտօնն ալ ասոնց կը յանձնուի, որոնք բնութիւն և զգեանք ի գործ կը դնեն: Գըրսէրտարիները ձեակերպութեան համար հայ գիւղապետներէն ստացագիր կառնեն ջոկատներուն և ձիերուն ուտեստի փոխարէնը տրուած ըլլալու մասին, բայց գրամը չի վճարիր: Բաց աստի, գըրսէրտարիները տուրքերու հաշւոյն գրամ կը հաւաքեն, բայց ընկալագիր չեն տար և կամ այնպիսի ընկալագիր մը կուտան, որ կառավարութեան մուհասէպէի պաշտօնեայն չ'ընդունիր, և ժողովուրդը վճարած գումարին պարտականը կը մնայ դարձեալ:

ԹԶ-րդ. Բէժին ալ ուրիշ պատուհաս մը եղած է խեղճ գիւղացիներուն: Պաշտօնեաներն այժմ իսլամներն են. ասոնք մեծ քանակութեամբ ծխախոտի ծրարներ կը տանեն կը թողուն գիւղերը և փոխարէնը գրամ կը ստանան: Երբեք և ոչ ծխող ամէն ոք պարտաւոր է գնել և դրամը տալ. այս բնութիւնը միայն հայ գիւղերու համար կըլլայ, և այսպէս ամէն շաբաթ մէն մի գիւղէ 50-150 և աւելի գրամ կը գանձեն:

ԹԷ-րդ. Ժողովուրդը փճացնող և զայն տառապանքներու մատնող ծանր հարւածն եղած է՝ յեղափոխութեան բառին կամ պատրակին տակ՝ անոր դէմ ի գործ դուրս հալածանքը, զոր անխնայ ի գործ հասարակ քիւրդն ու թիւրքն, և յաջող կերպով կը շահագործեն այդ բառը, նոյնիսկ ինպատ իրենց անձին: Ամէն հայ, որ դիրք մ'ունի, իբր Ֆէդայի (յեղափոխական) զրպարտութեան կ'ենթարկուի, կը խոշտանգուի, կը թալանուի, կրօնական կամ կը բանտարկուի ու տարիներէ վերջը հազիւ ազատ կ'արձակուի չքաւոր վիճակի մը մէջ՝ տեղ տալու համար ուրիշի մը, ու այսպէս բանտեր լեցուն են միշտ հայերով: Հային իբր Ֆէդայիի, բողբեն չլսիր, տեղեւոր երթեկեկելու անցագիր չտրուիր, որով ամէն մարդ կերպով մը բանտարկուած է իր գտնուած տեղը. կ'արգիւի իսպառ գէնք կրել մինչ ամէն իսլամի կ'արտօնուի. Հարստահարիչ քիւրդեր հայ գիւղերու մէջ կը դուրսին՝ Ֆէդայիներու մուտքն արգիւելու պատրակով, և վերջապէս հայ ժողովուրդը շահագործելու դիտումով շարունակ յեղափոխականներով լեցուն ցոյց կը տրուի Մշոյ գաւառը, մինչ ոգեպահի կարօտ և յուսահատ հայն մտքն իսկ չանցնէր այդպիսի բան: Ղերջին մէկ տարւան մէջ հետեւեալ հայ գիւղերն յարձակմանց, աւարաւորութեանց և սպանմանց ենթակայ եղած են՝ Ֆէդայիները ձերբակալելու պատրակով. Յրօնք, Բերդակ, Առաջ, Կերքիվանք, Սու-

լուև, Խըզըլխաչ, Կէրէկուզան, Եղկարդ, Զորեր և Զբաղանք (որ համայնաջինջ և բոլորովին քարուքանդ եղաւ):

ԺԵ-րդ. Մինչդեռ տուրք հաւաքելու համար իւրաքանչիւր գիւղի մէկ հարկահաւաք կը բաւէ, առհասարակ 7-15 անձեր, մեծաւ մասամբ ձիաւոր, խմբովին կերթան գիւղերը, իրենց և ձիերուն ուտեստը, միւլթէ-զիմներու նման, աղքատ հայ գիւղացիներէն կըստանան բռնի. սովորաբար գիւղերները կերթան գիւղերը, սրով և բրով տուններ կը կոխեն՝ դռներ խորտակելով. պատրաստ գրամ չունեցողները՝ ըլլան կին, այր, ծեր թէ որք, կը տանին կը բանտարկեն ախոռներու մէջ կը չարջարեն, սիւներու կը կապեն, կը գանակոծեն: Յատկապէս կարգւած հարկահաւաքներէն զատ՝ կառավարական պաշտօնեաներ, զինւորներ, ոստիկաններ ևս հարկահաւաքի պաշտօն կըստանան, երբ կառավարութենէն առնելիք ունին և առնելեաց փոխարէն՝ «Տէվալէներ» կըստանան գիւղերուն վրայ: Ասոնք որ գիւղն ուզեն կերթան և ամէն բան ձրի է իրենց համար:

ԺԶ-րդ. Քրդաց կողմէ հայոց վրայ ի գործ դրւած հարստահարութիւնը արդէն հռչակեալ իրողութիւններ են, և սակայն վերջին տարիներս կազմակերպեալ վիճակ մը ստացան այս հարստահարութիւնը, որովհետև առանց պատասխանատուութեան ամէն խժոճութիւնը կը գործւին անարգել: Ամէն հայ գիւղերու քիւրդ աղաներ յատկացան, որոնք կամ անձամբ բնակութիւն հաստատեցին նոյն գիւղերը և կամ իրենց ստորադասեալ մարդերը զրկեցին, և չմնաց բնաւ հայաբնակ գիւղ մը, ուր իսլամներ չզետեղին: Ասոնց առաջին գործն եղաւ հայոց արտերը, տուները գրաւել, զի ասոնք այս մասին ունին ամէն դիւրութիւն և միջոց: Հայ գիւղերուն աղաներն, անոնց արբանեակներն ու սպասաւորներն իրենց բոլոր պէտքերը բռնութեամբ կըստանան, առանց փոխարէնը վճարելու. դիմագրողք կըսպանին: Հայերը տարապարհակ աշխատութեամբ կը վարեն աղաներուն արտերը, կը քաղեն խոտերն ու հունձքերն: Հայ կիներուն և աղջիկներուն մասին ի գործ դրւած բռնաբարութիւններ և առեանգումներ ծանուցեալ իրողութիւններ են արդէն: Այս իրողութիւնը շատ աւելի յաճախած ու տիրացած են այժմ, վասնզի գիւղեր թէ ցերեկ որ տուն ուզեն կը մտնեն դռներ կոտորելով և ամէն չարիք կը գործեն անարգել: Հունձքերը հասնելուն՝ քիւրդերը կիյնան հայոց արտերը, հացահատիկի խուրձերը կը յափշտակեն կը տանին, կալերը չափւած ատեն, կալմաստ անունով իրենց համար տուրք մը կառնեն բռնի: Քիւրդ գիւղերուն սահմանակից հայ գիւղացիներու կրած զրկանքն ու հարստահարութիւնը ալ աւելի ծանր է վերոյիշեալներէն. քիւրդերը հայոց սահմանները կանցնին, հայոց արտերը կը շահագործեն, արդէն մշակածները կաւրտկեն կէ փձացնեն. մէկ խօսքով՝ քիւրդերի համար պարտականութիւն մը եղած է հայերը հարստահարելն ու փձացնելն: Իրաց այս վիճակին հետևանք՝ Ս. Կարապետի վանուց իրաց այս վիճակին հետևանք՝ Ս. Կարապետի վանուց մօտակայ Մեղտի, Պաղու, Խէյպիան գիւղերը աւաղակապետ Մէհմէդ-Ալին, եղբորորդին Արապը և հօրեղբոր որդին Յովաղը՝ իրենց սպասաւորներով հանդերձ՝ ապրեցնելու դատապարտուած են. Խէյպիան գիւղը 100, Մեղտի և Պաղու գիւղերն ալ 50-ական լիւրայի մօտ զրկանաց ենթարկուած են: Քիւրդերը իրենց սովորութիւն ըրած հարստահարութենէ զատ՝ հեծեալ հե-

տեպէ հրոսախմբեր կազմած են, դաշտերն ու լեռները յայտնի և աներկելի կ'սպառակեն, կարաւաններ, անցորդներ կը կողոպտեն, ոչխարներ ու արջառներ կը յափշտակեն: Այս հրոսախմբերն աւարի տւած են ծրօնք և Աւազաղբիւր գիւղերը՝ և Ս. Աղբերիկ, Ս. Մասնավանք, Ս. Մատին Առաքելոց վանքերը: Սասունի Ձիթենք գիւղը այրացաւեր եղաւ բոլոր տուններով. Կէրէկուզան, Եղկարդ, Զորեր, Զբաղանք համայնաջինջ եղան: Աղբի, Խրտան, Կէօթէվէտին գիւղերու կենդանիները յափշտակուած են: Մշոյ դաշտի Ծխափս, Կուրափս, Ալբան, Գոմս, Ալիճան, Բերդակ, Ուրախ, Արվարինջ, Արտօնք, Վարդենիս, Ղարց, Պոսթաքէնտ, Խասգիւղ, Նորչէն, Հաւատորիկ գիւղերն ևս թալանի տրուած են:

ԺԸ-րդ. Մշոյ Սասուն գաւառի հայերը հարկագրուած են «խաֆիրութիւն» անունով յատուկ տուրք մը հասուցանել քիւրդ աղաներու, որոնք այս գաւառակը բաժնած են իրենց մէջ շրջանակներու, և այս շրջանակները նոյն տուրքը կը վճարեն ամէն ցեղապետի, որու ազգեցութեան ու բռնապետութեան ներքե են: Արքունի տրոց նման, ամէն տարի կը նորոգւի այս տուրքը և կը գանձուի անպատճառ: Այս տուրքը հաւաքող ցեղերն են Խեանցիք, Խալքեցիք, Պօղքեցիք ևն: Այս տուրքը հետեւեալ կերպով կը վճարուի. Սասնոյ Մատին Առաքելոց վանքը կուտայ 20 ոչխար, 20 ջետ իւղ և 1,200 զօրուշէ աւելի ոսկեդրամ: Կարող համարուած տուն մը 7-10 ոչխար, 5-600 զըշ, 5-10 սօյա բուրդ. իսկ հասարակ տուն մը 3-4 ոչխար, 1-200 զըշ, իւղ բուրդ ևն: Ամուսնութեան ատեն ալ խաֆիրութեան մասնաւոր տուրք մը վճարելու հարկագրուած են, և այսուամենայնիւ այս աղաներն յափշտակութիւններ և գողութիւններ կ'ընեն, մասնաւոր կառավարութեան գողութիւններ կ'ընեն, մասնաւոր կառավարութեան կաւաճոց պտշտօնեաներուն հետ միացած՝ խարդախ միջոցներով «թափու» ընել տալով, հայոց կաւաճներն կիւրացնեն: Քիւրդ ցեղապետները կը ծախեն ու կը գնեն իրենց մէջ: Խաֆիր-գերի են հայերը և ամենէն եղբրականն այն է որ, երբ ցեղապետ մը թալնէ ուրիշ ցեղապետի մը շրջանակին հայերը ու սպաննէ, նոյն ցեղապետն ալ միւսին շրջանակին հայերուն վրայ կը յարձակի, աւեր ու սպանդ կը գործէ, և այսպէս միշտ հայն է զոհը: Սասունի Ձիթենք գիւղի հայերը իրենց հողերը չուզեցին տալ աղաներուն, բայց հրոսախուժ մը արշաւելով նոյն գիւղն տունները այրեց, աւարեց և գիւղին երեւելիներէն հինգը յօշոտելով՝ դիակները գետը նետեց ու երկուքը վերաւորեց. բնակիչք ցրեցան ու գիւղն ջնջեցաւ: Այս տարի ալ Զբաղանք գիւղն բնաջինջ եղաւ ծանուցեալ կոտորածով:

Ի-րդ. Մարդասպանութիւնը սովորական դարձած են հիմա և համաճարակի պէս կը ծաւալի. ի բաց առեալ կոտորածներու առթիւ գործուած բազմաթիւ մարդասպանութիւններն, մէկ տարւան մէջ Մշոյ դաշտէն և գիւղերէն 104 հոգի սպանուած և 11 հոգի վերաւորուած են, որոնք յականէ յանուանէ ծանօթ են, և ցուցակը կրնայ մէջ բերուիլ ի հարկին:

II

ՍՊԱՂԱՆԻ ԴԷՊԻ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐԸ

Սասունի Զբաղանք կամ Սեպկան հայաբնակ գիւղն բնաջինջ եղաւ ներկայ 1900 տարւայ յուլիս 3-ին,

կիրակէէն երկուշաբթի լուսանալու գիշեր՝ շատ եղերական պարագաներով: Բոլոր բնակիչներն, որք 30-35 տնւոր կը հաշւէին, ջարդուկոտոր պայանեցան. անոնցմէ մաս մը, որ յաջողած էին տեղւոյն Ս. Մարաբէ եկեղեցին ապաստանիլ իրենց կեանքը փրկելու յուսով մեռան. աւելի սուկալի մահամբ: Մեռնողների թիւը կը հաշուէի 150-200 հոգի, և հազիւ 10 հոգիի չափ կըցած են ճողոպրիլ որոնք կը մնան միայն այդ գիւղէն իբրև ապացոյցներն անոր երբեմնի գոյութեան և կենդանի բողոքներն գործած խօրհուրթեանց: Զբաղանքի բնակիչք անգիտակ էին իրենց դէմ նիւթած այս եղեւնական դաւին, և յուլիս 3-ի առտուն, արշալոյսին՝ ենթարկեցան յարձակման, երբ շատեր դեռ քնոյ մէջ էին:

Անցեալ տարի սասունցի Խան-Ապտալ աշայիի ցեղապետ քիւրդ Խալիլ յարձակեր էր իր մարդիկներով Զբաղանքի վրայ, գիւղին ոչխարները յափշտակելու համար, և այս արիասիրտ գիւղացիք, որոնք հողագործ են և խաշնարած, ետ մղած էին յարձակումը և թոյլ չէին տւած որ իրենց կենդանիներն խլին: Քիւրդ Խալիլ ոխ ունէր անոնց դէմ և միջոցը գտաւ վրէժ լուծելու սուկալի կերպով: Ուրիշ ցեղապետի մը հետ— Խեանցի քէօս Սըլօ—կը միանայ և խաբելով տեղական իշխանութիւնը, թէ յաղափոխականք ապաստանած են ի Զբաղանք, այս յարձակման աղետալի հրամանը հանել կուտար: Բաղէշի զինւորական հրամանատար Քէրիք Ալի փաշան կը ձեռնարկէ գաղտնաբար զինւորական պատրաստութեանց և քանի մը վաշտ զօրքով Բաղէշէն կը մեկնի դէպի Սասուն, և իրեն կերթայ միանալու յետոյ՝ տեղւոյն ոստիկանապետը: Ալի փաշային հրահանգին համեմատ՝ Խալիլ շրջակայ Պալարքի, Մոտկանցի, Խարզանցի և Խիանցի քիւրդ ցեղերը ոտքի կը հանէ և կը խառնէ զանոնք զինւորական վաշտերուն, որոնք հազարի չափ զինւորէ կը բաղկանային. իսկ Խիանցի քէօս Սըլօ հինգ հարիւր քրդերով կը բռնէ Գալուրիկի և Վէլիէկիւզանի մէջտեղը և կը կտրէ Զբաղանքի հաղորդակցութեան բոլոր գիծերը: Զբաղանք այսպէս ամէն կողմէ պաշարելէ ետքը՝ արշալոյսին կը հնչեն փողերը և յարձակման նշանը տրւելով կը խուժին զօրքերու, քիւրդերու այս խառն գումարտակները դէպի գիւղը գոռում գոչումով: Գնտակներու տեղատարափին ներքէ կը սկսի խուճապն գիւղին մէջ. բնակիչք յանկարծակիի կուգան, գիւղն պաշարւած և ողորւած էր այս խառնամբոխ գումարտակներով, փախուստի անցք չէր գըտնւեր, շարժիլ կարելի չէր: Խրճիթներու և փողոցներու մէջ զով որ կը գտնեն, գնտակով դաշոյնով ու սուխնով կը սպանեն. կիներն իրենց երեխաներով ընդառաջ կը վազեն զօրաց, կարծելով որ անոնք պիտի խնայեն տղայոց ու կանանց, սակայն կը սխալին: Երեխաները, նոյնիսկ օրօրոցի մանուկներն, կը ջարդուին. սուխների ծայրը կը սևեռեն զանոնք ու վեր բարձրացուցած կը քալեն, և այդ մանկանց մէջէն ոմանք սուխների վրայ դեռ ողջ կը ձգեն ու կաղաղակեն:

Կիները կը մերկացւին, կը բռնաբարւին ու յետոյ կը սպաննւին: Գիւղին Տ. Պողոս քահանային, ութսունամեայ ծերունի մը, մօրուքը կը փետեն և յետոյ բերնին երկու կողմէն քիչ-քիչ կտրելով կը ձղեն իրարմէ, բաժնելով ծնօտը, ու այսպէս չարչարանք կը սպաննեն: Զբաղանքի գիւղապետ Մակարի դէմ մանաւանդ մեծ էր քիւրդ Խալիլի ատելութիւնը: անցեալ տարւան յար-

ձակումը յետս վանելուն համար, ուստի յատկապէս անոր կիներ, Թըմէն, փնտուել ու գտնել կուտայ և՛ տեսնելով որ յղի էր, կը ձեղքեն արգանդը, երակսան կենդանի դուրս կը հանեն, կը փողոտեն զնա մօրը դրկաց մէջ ու ետքն ալ կը յօշոտեն մայրը դանակի յիսուն հարածով:

Կը յարձակին յետոյ եկեղեցիին վրայ, սակայն անկարելի կը ըլլայ պատերը ծակել կամ դուռը կոտորել, ուստի գարիի և խոտի խուճեր կը դիզեն բարդիբարդ եկեղեցիին դրան առջև ու վրան քարիւղ թափելով՝ կրակի կուտան դէզերը ու կը բռնկցնեն դուռը: Ծուխը եկեղեցիէն ներս կը խուժէ, կողոզադին աղաղակներու կը յաջորդեն հոգեւարքներու հեղձամղձուկ հոնդիւնները, և յետոյ լուութիւն.— պատսպարեալք մեռած են շնչահեղձ: Եկեղեցին ապաստանողները կը հաշուին մօտ երեսուն հոգի, որոնց մէջ են կիներ ու մանուկներ: Ասոնց դիակներն ալ չեն յարգուիր, բզկի-բզկի կը յօշոտին, և անլուր բռնաբարութիւններ և խօրհուրթիւններ կը գործուին անոնց վրայ, որոնք դեռ կը շնչէին: Տասնամէկ երիտասարդներ կուելով կը ձեղքեն դիծը ու կը փախչին, սակայն անոնցմէ վեցը կը զարնւին ու կիներն և հինգը միայն կը յաջողին ճողոպրիլ նոյնպէս երկու վերաւոր կիներ զիրենք ջուրը կը նետեն, ու յետոյ քարի մը կտուցելով կազատին:

Կոտորածէն ետքը աւարի կուտան ինչքերը, կը հրդեհին շէքերը, յօշոտած մարմիններու կոտորանքը ջուրը կը նետեն և եկեղեցիին ու տնակներու մէջ սպանւածները շէքերուն հետ կայրեն, իսկ դուրսը սպանւածները կը մնան արևու տակ:

Զբաղանքը ջնջելէ ետքը՝ կը յարձակին Եղկարթ և Զորեր գիւղերուն վրայ, ուր սպաննութիւններ և աւարառութիւններ կը գործուին. աւարի կուտան նաև Կոգ-հոյնոս, Կելաուշ, Հոսնուտ գիւղերը և քանի մը տուն ալ Խոտանի մէջ կայրեն: Յարձակում կը կրէ նաև Զիթնք գիւղը. մարդիկ կը վերաւորւին, խուճապի ատեն ոտքի տակ մեռնողներ կը լինին: Զիթնք այն գիւղն է, որ անցեալ տարի մայիսին Սասունի քրդերէն արդէն յարձակում մը կրած էր, տուններն թալուած ու վառւած էին արդէն մեծ մասամբ ու տեղւոյն երեւելիներէն երկուքն վերաւորւած: և հինգն ալ յօշոտած ու գետը նետուած էին:

Կոտորածէն ետքը ազատւած հինգ անձինք իրենց հետ ուրիշ հայ գիւղացիներ առնելով կերթան Զբաղանք՝ զոհերու դիակները կամփոփեն ու մեծ փոս մը բանալով՝ կը թաղեն ամէնքը մէկէն:

Այլ սակայն այս ոճիրներու հեղինակները՝ մտածելով որ քննութիւն մը կրնայ բացուիլ և ահուելի ոճիրներն յայտնուիլ ու հրատարակուիլ, միջոցներ ձեռք կտանուն իրողութիւնն ծածկելու, մինչև որ իրենց ուզած ձևով պատմութիւն մը կաղապարեն և իբր ստոյգ հռչակեն: Ուստի՝ 1) զինւորականաց կողմէ պաշարման դիծ մը կը հաստատուի և երթուելը երկուստեք կ'արդիւրի. 2) քիւրդ Խալիլ և բօլիս Հիւանի, Ալի փաշայի հրամանաւ, խումբ մը զօրքով կը ղրկւին Զբաղանք, դիակները դուրս կը հանեն փոսէն և խարոյկ վառելով՝ կ'աճիւնացնեն: Ականատեսք կը պատմեն թէ մանկանց դիակներն փոշիացած են իսպառ, իսկ մեծերու դիակաց աճիւններու մէջ կերակին մարմնոց կտորներ, միայն քանի մը դիակներ կը թողուին առանց այրելու, որպէս զի

անոնց համար կարենայ ըսել թե՛ սպանւած յեղափոխականներու մարմիններն են. 3) Սասնոյ կողմերը գտնւած Գոմոց գիւղի Մատին Առաքելոց վանքին վանահայր Պետրոս վարդապետին և նոյն գիւղէն քանի մը հարիւր հայերու, որոնք քիւրդ Խալիի արդեցու թեան շրջանակին մէջ են, հանրագիր մը ստորագրել կուտան բռնի, յայտարարող թէ 6-7 յեղափոխականք միայն գտնւած են ի Զբաղանք, որոնք զօրաց հետ կուտու ու սպանւեր են, և ուրիշ անձի կորուստ չկար ճշնշուամբ ի գործ կը գրւին Բաղէշի առաջնորդի դէմ այս գիրը հաստատել տալու համար և կը յաջողին սպանալեաց ներքև եթէ ոչ պարունակութիւնը՝ գեթ ստորագրութիւններն վաւերացնել տալու:

Եւ մինչդեռ բուն իրողութիւնն այն է, որ Զբաղանքի մէջ բնաւ յեղափոխական չէ գտնւած, ոճիրն արգարացնելու համար՝ յեղափոխականք հոն մուտ գտած էին, կըսէի. մինչդեռ Զբաղանք գիւղն 30-35 տնուր ժողովարդէ բաղկացած էր՝ 150-200 բնակիչներով, կըսէի թէ չորս տունէ կը բաղկանար 27 բնակչով. մինչդեռ 10-15 հոգիէ զատ՝ բոլոր բնակիչք սպանւած են, կըսէի թէ 16 յեղափոխականք սպանւած են միայն և անոնց հետ ալ երեք անմեղներ զոհուած. և մինչդեռ բոլոր գիւղն այրացաւեր ու քարաքանդ եղած է, կըսէի թէ՛ գում մը միայն այրւեր է:

Ք Ա Յ Լ Ե Ն Ք

Յուսահատուել մեղք է, ընկեր,
Արիացիր, ոգի առ, —
Նայիր, փայլեց հեռուում լապտեր...
Մենք էլ կանոններ շուտ դադար:

Արիացիր, սիրտ առ, ընկեր,
Հարունակներ մեր ուղին, —
Լուսիր, կարծեմ, թէ զանգակներ
Ղօղանջեցին սարերին...

Ահա բացեց աղօթարան...
Աստա՛հ, ընկեր, առաջ քայլեր...
Զինուոր ենք մենք արդարութեան
Եւ անփորձ տեղ կը հասնենք:

ԴԱՐԴԱԹԱՆԻ

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

Ա Զ Ա Տ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Ո Գ Ի Ն

Աւ, մտայլ գիշեր. դուրսը ցուրտ է ու խաւար: Քամին խաղում է ծխնելոյզի մէջ, խօսում է հազար ու մի բաներ... Այսօր ես ուզում եմ հասկանալ այդ յաւիտենական լալկանի սուգն ու շիւանը և ականջ եմ դնում շունչս բռնած, սրտատրոփ: Թւում է ինձ, թէ նա պատմում է ինձ, խօսում է սրտիս մտիկ բաներ, խօսում է ծանօթ վայրերից, բայց հէնց այն վայրկենին, երբ կարծում եմ որոշել ունէ հասկանալի հնչուն, նա

մի ուժեղ շնչով խառնում է ամէն ինչ, աղմկում է, ունում և կորչում հեռու, հեռու... Ո՛ր է գնում նա այսպէս:

Յաս տարի... Այսօր լացաւ տաս տարին այն օրւանցիկ երբ ես պանդխտութեան դաւազանը ձեռք առած, թողի վաթամա, դարձայ թափառական, անապաստան, դարձիք: Մենակ եմ սենեակումս: Առաքանիս մէջ մեղմի վաւում են փայտի վերջին կտորները՝ ոլոր մալոր բոցեր շինելով: Նրանց երերուն լոյսը սենեակի մէջ շինում է դողդոջիւն սոււերներ, որոնք նոյնպէս շարժւում են, նոյնպէս անհանգիստ, անհաստատ են: Ամէնից տարօրինակը սակայն իմ աթոռի սոււերն է. նա երեւում է մերթ դէպի ձախ, մերթ դէպի աջ, բարձրանում է, իջնում, լայնանում է, նեղանում և կարծես շարժ է գործ դնում մի բան դառնալ, մի ձայն հանել, մի բան ասել:

Յարօրինակ գիշեր է: Ընդհանրապէս ամէն ինչ լեզու առած՝ կարծես խօսում է ականջին խորհրդաւոր փսփոսոցով, միակերպ, անբնական շշուկով: Խօսում են և՛ քամին, և՛ կրակը, և՛ կարասիները...

Ես նայում եմ բոցերին և մտածում լուռ: Ես մտածում եմ որքան խաւարի մասին, մտածում եմ շարժումս սոււերների մասին, մտածում եմ մանաւանդ քամու բազմազան ձայներին մասին, որ չի դադարում սգով իմ ծիւնելոյզի մէջ: Օտար երկրում, ցուրտ, խաւար գիշերին, մենաւոր սենեակում քամու լալկան հառաչանքներ... Արտեղից են գալիս նրանք. չեն անցել արդեօք այն մտացւած գիւղի վճայով, ուր շատ տարիներ առաջ ես օր ու արև եմ տեսել խնդացել և արտասուել, վշտացել և ուրախացել եմ: Աթա՛ն... Խեղճ էիր, երբ վերջին անգամ քո օղը ծծեցի, քո ջուրը խմեցի, քո արևը, քո երկինքը տեսայ. ի՛նչ ես դու այժմ. մի՞թէ՛ էլի խեղճ, էլի ցաւոտ: Ծա՛նր, սև բոպէներ, ի՛նչպէս ազատել ձեզանից, ի՛նչպէս ցրել մենակութեան, օտարութեան ձանձրոյթը, մտայլ գիշերւայ այս ճնշող թախիծը:

Յուրա է դուրսը, ունում է քամին. ի՛նչ փոյթ, ես կուզէի այդ լալկան թափառականի պտոյաների մէջ ընկնել այս ժամին, տարւել նրա փոթորկածին թևերի վճայ, պատուել այս սրտաձաք գիշերւայ խաւարը և՛ աստղերի տակից, ամպերի վճայից կարելով սև անհունութեան մի մասը, տեսնել այն խրճիթները, ուր երևի քամին չի լալիս, ուր բոցերը չեն խօսում, ուր սոււերները չեն երերում, ուր մենաւոր սենեակը չի ճնշում, այլ հարազատ մերձաւորներ՝ մեծ ու փոքր՝ շարւած են տաք թոնրի շուրջը և պառաւ տատի հեքիաթներին ականջ դնելով՝ յօրանջում են ձմեռային երկար գիշերւայ երեսին, և ապա բուն մտնում խաղաղ ու հանգիստ: Երջանկութեան քաղցրիկ երազներ, ո՛վ կըսայ ձեզ ինձ: Եւ դրսում ունում է քամին մերթ ինչպէս ապաստան խնդրող թափառական, մերթ ինչպէս զաւակը փնտրող մայր, որ աղերսում է ասել թէ ո՛ր է իր թանկագին կորուստը: Ներսում օրօրում են բոցերը և սենեակի պատերի վճայ խաղում են սոււերները երերուն ձևերով: Փայտերը վառւեցին, մնաց մի հատիկ կրակ, նա դեռ պլպլում է շուրջն իշխող մոխիրների մէջ: Ամէնքը մեռան, նա միայնակ է սգում է արդեօք իր ընկեր լոյսերի մահը թէ ապրելու ցանկութիւնն է՝ բուռն: Ինձ ի՛նչ փոյթ, ես գո՛հ եմ, որ նա դեռ պլպլում է:

առանց նրան իմ մտքերը ձայն կառնեն կը գոռան, որի կառնեն և կը խաղան սենեակիս մէջ, ինչպէս այն աթոռի սոււերը:

Եւ բոցը շարունակում է պլպլալ և սոււերը շարունակում է երերալ, և քամին խօսում, խօսում է ծխնելոյցի մէջ: Յանկարծ քամու մի ուժգին հոսանք վերից վար իջաւ ծխնելոյցով և իմ խղճուկ բոցը մարեց, ինչպէս մի չար հրեշտակ, որ խլում է հոգեւորը մանկան վերջին շունչը: Սենեակս կորաւ խաւարի մէջ, և զարմանալի բան... աթոռի սոււերը շնչեց. նա դեռ շարունակում է խաղալ պատի մակերեւոյթի վրայ, բայց գունափոխած. միապաղաղ խաւարի մէջ այդ նախկին սոււերը այժմ լուսաւոր կերպարանք առաւ և շարունակում է երերալ: Ես զարմացած նայում եմ. սա ի՞նչ հրաշք է. խաւարից լոյս ծնեց...

Եւ շարունակում է գողգողալ այս անօրինակ լոյսը: Ահա նա ձգեց, երկարացաւ, սենեակը լուսաւորեց, և իմ առաջ կանգնեց մի գեղանի կոյս, արևելքի մի գեղեցկուհի Մազերն անխնամ փուած ուսերին, աչքերը խորունկ ու սևորակ, հայեացքը տխուր ու անհուն. դէմքը վշտոտ ու գունտ և երկու կաթիլ մարգարտանման արցունք կախած են իր չքնաղ կուրծքից: Նա գողգողում է. մի հատ ծածկոյթ հագին է սքողում նրա գիւթից մերկութիւնը. նա մրսում է կարծես և աշխատում է կծկել անկրնում: Գեղանի աչքերի ցաւոտ հայեացքն ինձ ուղղած՝ նա նայում է անթարթ, և լուռ է:

— Ո՞վ ես դու կոյս, հարցնում եմ ես:
— Ես... չե՞ս ճանաչում ինձ. ես այն երկրի Ազատութեան Ոգին եմ, որի կարօտով այրում ես դու, որից հեռացել ես ահա տաս տարի: Ես էլ եմ դա րիք...

— Գ՞ու, ինչո՞ւ:
— Ե՞ս ինչու... և այդ գու՞ ես հարցնում: Եթէ դու դարիք ես միայն տասը տարով, ես դարիք եմ իմ վաթանից դարերով: Ինձ այնտեղ չեն ճանաչում այլևս. Ես հալածւած եմ ու թափառական. ես դողում եմ երկնքի անսահմանութեան մէջ, ես տարում եմ մրրիկների հետ և նրանց հետ միասին սրտաձաք ողբեր եմ ասում, վերից, վերից, աշխարհի վրայ, որ լսեն ամենքը, լսեն մանաւանդ դարիք-դուրպատները: Ամբողջ դարեր է, որ ես սգում եմ, արտասուում եմ այսպէս, բայց ահա տասը տարի է ես արիւն-արցունք եմ լալիս, և ամպերն են դողում իմ հառաչանքից, երկնքն է լալիս իմ անհուն ցաւով, իսկ երկիրը խուլ է, երկիրը անսիրտ... Ա՛խ ժայռ են կտրել մարգկանց սրտերը:

— Իսկ այստեղ ինձ մօտ ինչո՞ւ ներս մտար:
— Գու կանչեցիր ինձ:
— Ե՞ս քեզ կանչեցի:
— Հապա դու չէ՞իր կարդում քամու ձայները, դու չէ՞իր ուզում տարել մրրիկների հետ դեպի այնտեղ, որտեղից մենք երկտով էլ հալածական ենք. ես քամու մէկ մասն եմ, նրա ընկերն եմ. Գարձեալ ուղրում ես այնտեղ գնալ:

— Ուզում եմ, իհարկէ ուղրում եմ. բայց դու կարո՞ղ ես տանել ինձ:
— Գնանք, թէ ուզում ես:
— Հիմա:
— Այո՛, հէնց հիմա. բռնի՛ր ձեռքս:

Ես բռնեցի նրա աջ ձեռքը. նա շարունակում էր գողգողալ: Միւս ձեռքով նա մեղմիւ քսեց աչքերիս. սենեակը կորաւ իմ հայեացքից, և յանկարծ մենք թափ առանք միասին. նա ծխնելոյցի մէջ մտաւ և ինձ յետևից քաշեց: Ելի մի վայրկեան, և մտնալով քամու այլանգակ պոյսների հետ մենք տարւում էինք դեպի արևելք:

Եւ թռչում ենք մենք ինչպէս մրրիկ: Շատ ճանապարհ կար: Անցնում ենք գետեր լայն ու ահաւոր, անցնում ենք ծովեր՝ դայրացած ու աղմկալի, որոնց ալիքների դողրդը երկնքն է դողացնում:

— Ահա մեր գետը, ճչացի յանկարծ ես ուրախաձայն:
— Իզո՞ւր, այդպէս մի ոգևորիր, դա ձեր գետը չէ:
Ես լռեցի. թռչում ենք դարձեալ:

— Ահա ձեր գետը, ասում է ինձ ուղեկցուհի:
Ես նայում եմ. ժայռոտ ափերի մէջ հոսում է նա ինչպէս կատաղած վիշապ, յորձանքներ է տալիս և մտնում, բայց ամբողջապէս կարմիր է:

— Աա չէ մեր գետը, բացականչում եմ ես. մեր գետը վճիտ է ինչպէս վաղորդեան ցօղ. նրա մէջ խաղում են պլպլան աստղերը, նա երկնքի հայելն է, իսկ սա պղտոր-կարմիր է հոսում:

— Այս է ձեր գետը, ձեր երկրում՝ այժմ ջրերը կարմիր են, հողերը սև...

— Գէ՛, շուտ անցնենք այստեղից. ես շշմում եմ, գողորշները խեղդում են ինձ...

Եւ մենք թռչում ենք շտապով:
Ահա մեր ոտքերի տակն է մեր մեծ լիճը՝ ձկնաշատ ու վճիտ, որի ափերին տաս տարի առաջ ես թողեցի այնքան շէն գիւղեր ու աւաններ: Ես զգում եմ յանկարծ իմ ձեռքի վրայ արտասուքի կաթիլներ. — ուղեկցուհիս է. նա գողգողում է և արտասուում:
— Ինչո՞ւ ես արտասուում, հարցնում եմ ես.
— Ինչո՞ւ եմ արտասուում... Ամենախոր վերքը վշտացած հոգուս այստեղ հասցրին. արեան ու սգի այն սև օրերում ոչ ոք չուզեց ճանաչել ինձ այստեղ. ամենքը լուռ կռացան փոթորկի առաջ, որ արեան հեղեղում խեղդեց ամէն ինչ: Այժմ մեծ մեռելութիւն է իշխում այստեղ. Ամէն տեղից, ուր հայածում են ինձ, մահին է մնում իշխանութիւնը: Եւ ամէն անգամ, երբ մտրուած ու վշտաւոր ես անցնում եմ այս արիւնտ վայրերից, ուր բանական, ազատ մարդը մի օր անարգեց ինձ իր անպատիւ, ստրկական մահով, ես դողում եմ ցաւից, և ակամայ արցունքը թափւում է աչքիցս: Ողբալի՛ Արձէշ, վերան՝ Ալլափազ...

Չար ենք իջնում: Մի գիւղ է, լուռ, մեռած գիւղ. կեանք չկայ, ոչ խօսք, ոչ զրոյց, ոչ ձիք, ոչ ծիծաղ:
— Այս լուռութիւնն է, որ հալածում է ինձ, ասում է ուղեկցուհիս. և քանի՞սն են այդպէս կեանք չկայ, և ես փախում եմ:
Տներից մէկում լոյս կար: Ներս ենք մտնում: Ծրագը հազիւ պլպլում է, ձիշգ ինչպէս իմ վառարանի մեռնող բոցը. միայն այստեղ սոււերներն ակելի սարսափելի են. նրանք խօսում են ինչ որ ահագին ցաւից, որ հազարգլխեան վիշապի պէս իր երկաթեայ ձիրաններում ճնշում է այս խրճիթները և սփայում է, որ լռեն, չձան, չհառաչեն իսկ: Լուռ են այն պառաւն ու ծերուկը, որոնք կծկել են սառը թոնրի վրայ ցնցոտիների տակ:

ցինք նոյն սարերն ու ձորերը: Առաջներս մի քաղաք է մեծ լճի ափին. ես լսում եմ ուղղեցուհու մեղմ մրմունջները. աղօթում է արգեօք թէ՞ դարձեալ արտասուում. այդ չեմ որոշում, բայց պարզ լսում եմ «Պետօ», «Ազգէն» անունները, որ սիրահարի շեշտով հնչում են իմ ականջներում:

— Այստեղ էր, իմ ընկեր, ուր ամբողջ ամիսներ Ազգէնի ու Պետօյի հետ ես շրջում էի. . . Ի՛նչ կեանք էր. օրեր տեսայ, շունչ առայ, աղան առնէ, որ փէջ անցաւ այս քաղաքի և իր շրջակայքի վճայով, մի պահ լուսաւորեց խաւար հողիները, թափ տւեց մեղկացած մարմինները և յետոյ. . . Ի՛՛հ, լաւ է լուս կենալ. անցնենք:

Եւ մենք գիմում ենք դէպի հարաւ, ուր ցցած են շարիշար լեռներ:

— Տես այս լեռնաշղթան, առաց ուղեկցուհիս, լճից դէպի հարաւ: Ամիսներ առաջ ես վար իջայ՝ այստեղ մի քաղի կողքին և նրա հետ միասին ապրում էի այս ձորերում, նրա հետ պարկում այս ժայռերի մէջ, նրա հետ շրջում ու նրա հրացանի հովանու ներքև հանգիստ էի առնում: Հսկայ էր Յերոթը, սարերի տէրն էր, մենք ազատ էինք. . . Բայց մի փարթամ վարդն էլ դարուն չի բերի. դաւաճան ձեռքերը այն էլ պոկեցին այս չոր անապատից, և ես մնացի դարձեալ թափառական ու սգաւոր: Անցնենք այստեղից, դաւաճանութեան պատճառած ցաւը ամէնից մեծ է:

Առաջ գնացինք:

— Նայիր: Այստեղ այս հսկայ լեռների խրոխտ կատարներին արծիւների հետ բուն դրած մարդիկ իմ սիրահարներն են: Այստեղ երբեմն մի քանի օրով ես հանգիստ եմ առնում. այստեղ է, ուր ես չեմ ամաչում, չեմ դողում, չեմ արտասուում, մի քանի անգամ նոյնիսկ ժպտացել եմ: Այժմակի թափից չեն հառաչում այս կարծր ժայռերը, փոթորկի առաջ չեն ծրուում այս լեռները, մարդն այստեղ չի դողում որոտից, և գնդակների տարափի տակ արցունք չքամեցին սասունցիք: Մեռան ընկճած, բայց դա մի մահ էր. . . փառաւոր ու վաճճ, և ես ժպտացի. . . Նրանք էլ ընկնում էին մի հպարտ ժպտով. մեռելութիւնն այստեղ գործ չունի. ես այստեղ տէր եմ: Տէր եմ և այնտեղ:

— Ո՞րտեղ:

— Ա՛յ, այնտեղ և նա մեկնեց մատը դէպի հիւսիս-արևմուտք: Այս ծովից այն կողմը լեռներ կան, սրանց պէս հսկայ, սրանց պէս խրոխտ: Սասունի մեծ եղբայրն է այնտեղ քինոս, ու ըմբոս, յիշաչար ու հպարտ: Այս կողմերի ամենախուլ հառաչանքը այնտեղ որոտի է փոխուում—հրացանի որոտ, գայրոթի որոտ: Ձէլթունն է այնտեղ. . . Երբ այստեղ ցուրտ է, այնտեղ եմ գնում. տեղ ունեմ այնտեղ. . . Լուս. էլ չխօսենք. . .

Մենք թողնում ենք նաև այս հպարտ լեռները, որոնք իմ ուղեկցուհու սիրած վայրերն են, և թռչում ենք արագ: Մեր ոտքերի տակն է այժմ մի ընդարձակ դաշտ, ուր սև-ձէլ բլուրներ, ինչպէս հսկայ ուրականներ, պառկած են իրար կողքի անշարժ ու լուս կարծես նիրհում են խաւարի մէջ:

— Խանասօր, խանասօր. . . Ճշաց ուղեկցուհիս: Օրհնւած բլուրներ, սրբազան վայրեր, որոնք ձեզ մե՛ս, իմ ընկեր, այստեղ էին ձգած շարէշար վրանները այն գազանների, որոնք Գարահիսարի ժայռոտ փէշերը սիրելիներին արևնով ցողեցին մի օր, և խաղաղ ու հան-

գիստ ամարային պայծառ գիշերներին՝ պարկած թաւ կանաչի վրայ, նայում էին երկնքի պղպան աստղերին, յօրանջում էին ու պատմում իրար արիւնոտ գործի թարմ պատմութիւնը և երգում էին իրենց յաղթանակի գոռոզ երգերը: Եւ յանկարծ մի օր այն լեռան մէջքից մի քանի հարիւր հրացանի որոտը խեղդեց նրանց կոկորդում երգի հնչիւնը և մարեց նրանց պիղծ շրթունքներին հպարտ խօսքերը: Արէժխնդրութեան ժամն էր հնչել: Այստեղ էլ ես սաւառնում էի վերից և գազանների օրհասական հռչակներին ականջ էի դնում սիրով, ժպտով: Այդ էլ մի օր էր. . . Ափսո՛ս միայն մի օր. . .

— Ե՛րբ կը բազմանան Խանասօրները: Ձէ՞ դու աշխարհ ես շրջում. դու պիտի գիտենաս:

— Երբ որ ժեռ կտրած սրտերը կը հաւեն, երբ կոյր ձևացող աչքերը կը բացեն, երբ խուլ ձևացող ականջները կը լսեն, երբ անզգայ մարմինները ցաւ կը զգան,— արցունքների փոխարէն, վառօդը կը խօսի, հառաչանքի փոխարէն հրացանը կ'որոտայ և շանթերի ձայնից լեռները կը դողան: Բայց դեռ շատ են խուլերը, բազմաթիւ կոյրերը, անզգայ սրտերը անթիւ են: Գնանք:

Եւ մենք թռչում ենք դարձեալ:

— Ո՞ր կուզես, որ այժմ տանեմ քեզ:

— Տար ինձ էլ այնտեղ, ուր դու ես գնում: Տար քեզ հետ վեր, վեր: Խո էլ եմ ուզում այնտեղից ասցնել սահել աշխարհի վճայով փոթորկի կատաղի պոյունների մէջ մոնչացող քամու ոլորանքի հետ քեզ պէս ուզում եմ մտնել ծխնելոյղների մէջ խաւար գիշերին, որը ու սուգ ասել, հառաչանք երգել, հեծեծել խորունկ, խանգարել աշխարհի քունն ու հանգիստը, թոյն խառնել երջանիկների անհոգ մայելքին, թափառել անվերջ երկրի վճայով մինչև մեղմանայ ցաւը վաթանում, մինչև որ դադարի արցունքն մեր երկրում. . . Ախ, աղաչում եմ, տար ինձ էլ քեզ հետ. ես էլ եմ քեզ պէս հալածական ու սգաւոր, ես էլ եմ քեզ պէս դարձրեւ ու անապատան:

— Գնանք, իմ խեղճ, թափառական ընկեր. գնանք պատմելու ինչ որ տեսել ենք. գուցէ աշխարհը միշտ խուլ չմնայ, գուցէ սրտերը միշտ քար չմնան. . .

Եւ մենք թռչում ենք անհունութեան մէջ, թռչում ենք անվերջ մրդկի շնչով, խառնում ենք մեր հեծեծանքը քամու մոնչոյղին, նրա հետ միասին ցաւեր ենք երգում և սուգ ենք ասում աշխարհի վճայ. ուժով ճչում ենք խուլ ականջներում, թափով ցնցում ենք նիրհող ոգիները, վրէժխնդրութեան ժամն ենք պատրաստում: Տաս տարւայ թափած ծով արիւնն է բողբոջում մեր շրթունքներով. — Խ ա ն ա ս օ Ր է պէտք, Խ ա ն ա ս օ Ր . . .

Ղ Ա Ր Ի Բ

Ա Ձ Գ

«Դրօշակի» ներկայ համարին կցւած է իբր Յաւելւած «Դրօշակի» տաս տարւայ «Նիւթերի Յանկը» (1890—1900) քաղկացած 8 կրկնից: Եարունակութիւնը կը տանք յաշորո համարների հետ: